

CHUNILAL GANDHI VIDYABHAVAN
SURAT.

Manuscripts Library

S. D. P. B.

Coll. No. 267

Title Mantrabhāgavata-
vyākhyā.

CHUNILAL GANDHI VIDYABHAVAN, SURAT

Shastri Dinmanishankar Pustak-Bhandara

No.: 267 Subject: Purāṇic lit.

Title: Mantra Bhāgarata Vyākhyā.

Author: Nīlakanṭha. Scribe: —

Date of the work: — Date of the Ms.: V.S. 1944

Place of the work: — Place of the Ms.: —

Size: 11-1 by 4-5 Extent: 40 foll.

Language: Sanskrit. Script: Devanāgarī

Remarks:

श्री गणेशाय नमः॥ सत्यं ज्ञानमनंतं यत्र दिशोः परमं पदं प्राप्नुमहे पुणोपायविशेषः कर्मणि पश्यतः॥ ननु सत्यादिलक्षणं सर्वं दे-
 रसं विप्रोक्तं परमं पदं पदनीयं स्वरूपं वेत्तिर विधेयं वा विद्यावद्विषयाणि कर्मणि न संभवेति न तं क्रियापराणां मंत्राणां तत्र कदा-
 नपरत्वं तत्तमो तत्कर्मवगत्या परमपदप्राप्तिः संभवतीत्ययोग्योपनिषदिति चेत् सत्यं सति परमात्मनः संस्वरूपाणि भूमीति
 कुरतरुफलोपमाभिष्मुद्रशब्दसूत्रविशद्विष्णुसंज्ञानि तत्र भूमेर्वीजादयश्च मुद्राब्जबलादयो नातिरिच्येते तत्रापि च के-
 राता नेक बीजगर्भफलमिव विराजि विशुद्धरेनेकशब्दलगर्भे सिसचकाराणां त्वान्मूर्त्तत्वाच्चा नेकवस्त्रांश आधरोद्गराद्य-
 नेककर्मप्रयत्नः तस्यैकं सामवगेहो यस्य रूपं विभ्रदिमामविंदद्गुहेत्यादिश्रुतिभ्यः तस्य यथेष्टां त्रादित्ये हिरण्यः पुरुषो-
 द्यते हिरण्यं समं हिरण्यं केरा इत्यादिना प्रागुक्तम् इयमेव गतिः सामवागेवर्कप्राणाः सामेति द्रव्यादिः प्रपंचकस्मिन्ने-
 त्रंगुलिपर्वणी यस्य वराहस्य इमां द्रव्यमिस्यादिश्रुति यदा नामर्थः सोपं विदुति स्यात् इह चरोत्येतत्तदा राधनसिद्धा इन्द्रा-
 ईश्वराः शलाटव इव फलभावं प्राप्तास्ते च सर्वे सर्वे श्रुयंते त एते सर्व एव समाः सर्वे न ता इति तत्र वदन् सर्वेश्वरत्वा संभ-
 वादेक एवायं गोत्वादिवज्रलवंद्रवदाप्रतिदेवतं परिसमाप्त इति स्वधर्मैरिव देवताधर्मैरपि स्तुयते उपहिते पूजाविधौ न च
 दर्शनात् तत्तपाध्वमिमानि नीदेवता स्वधर्मैरिव ब्रह्मधर्मैः स्तोतुं शक्याः उपाधावुपहितधर्मो न वेतस्वरूपलोपप्रसंगात् ग-

तीव्रघटाकारो घटे गच्छति त्रयते। घटाकारस्येनेः स्पर्शं घटे स्तीति तु दुर्वचं यथा वाङ्मः॥ समारोप्य रूपेण विषयो रूप-
 न्मवेत् विषयस्य तु रूपेण समारोप्यं न रूपवदिति। अयमत्र संशयः। एके कस्मिन् यथा दर्शे प्रासादो मुकुरांतरैः सहितो दृश्यते दे-
 वेधेवं लोकः सुरांतरैः। तस्मात्सु देवताः सर्वाः प्रत्येकं विषयोनयः। अयो नयोनयश्चेव यथा वात्कमुनीरिताः। यत्किं विदेवतो
 मंत्रो विशुलीलोपवृंहितः। देवावः सयतो विशुः सर्वदेवतनामभूत्। अत्रां दागतपीत्याः प्रायः शस्त्रेषु संशयः। स्तुतशस्त्र-
 नयात्सर्वस्तुतो शस्त्रप्रतिष्ठिताः। अत्रामिति। दशमंडला न्यवयवायस्याः सादशतयी बहव संहिता तत्र स्थानाष्टवांशस्तेषु
 प्रगीतमंत्रसाध्येषु देवतास्तवनेषु प्रायेण विनियोगोक्तिवाचसोमारव्ये सर्वा सामष्टवांशस्तेषु विनियोगदर्शनात्। यावतीः
 कामपीततावतीः शंसेपिंदे विसर्वादाशतयीः शंसेदिति। कृतेति। विविमियोगादिष्वेत्यादयो मंत्राः शाखा ह्येका दीनो क्रिया
 रास्मारका इति करणमंत्रा इत्युच्यंते एत एवावधातादि वदृष्टार्थाः। अतथा। अयमेतु ब्रह्म अग्निं यजयेत्तामहे। प्रिमित्यस-
 कृत् यष्टव्य देवतासंकीर्त्तिनपाव्यमाना अग्निर्मूर्ध्नी भुवो यतस्येत्यादयस्ते न यजि क्रियायाः स्मारकाः उदाहृतपात्रैरेव तस्याः
 स्तुतत्वात्। अपितु संस्कारकारवः एवं चैतन्मंत्रपाठपूर्वकं कृतो यागः संस्तुतः सन्नर्हं न नयितुं प्रभवति नान्यथा तेनेते मंत्रा-
 मागो गभृता अपि अवधातादिवन्न दृष्टार्थाः अपितु प्रोक्षणादिव दृष्टार्था एव ये तु मंत्राः स्तुवते पृष्ठेः स्तुवते प्रउसंशं सतीत्या-

दिविधिविहिताः प्रगीताप्रगीतमंत्रसाध्यसर्वरूपस्तोत्रास्त्रार्यासेपिनक्रियांगभूताः अपितु स्वतंत्राः यथाऽप्येवादीनां यस्यामे
 काश्चिदर्थेऽपिनमियोंगांगिभावः एवं सोमयागस्तोत्रास्त्रार्यामपि समुद्रितानामेकफलार्थत्वेऽपिनमियोंगांगिभावः । प्रया
 जदर्शप्रगीमासवत् । तथा च सूत्रं । अपिवाष्कृतिसंयोगात्प्रकरणे सोति संसतीक्रियोत्यतिविदध्यातामिति । तदेतदाह । स्तुत
 शस्त्रुनयात्सर्वं स्तुतो शस्त्रुप्रतिष्ठितमिति । ॥ ४ ॥ अगुरुठानिसामानितुयोवेदेऽविच्छेदयः । यज्ञेष्टगनुगानेव सर्वं स्तुतो न का
 र्दनः । ॥ ५ ॥ अविरोधादप्रवत्वादेवताविग्रहादिकं । अर्थवादप्रामाण्यात्तुतेवादायराः । ॥ ६ ॥ अविरोधादिति । विरोधे गुणावाहः
 स्यादनुवादोवधारितेभूतार्थवादस्तुतानादर्शवादस्विधामतः । यजमानः प्रक्षरइत्यादिर्यजमानवत्प्रक्षरः प्रधानमिति गुणावाहमा
 त्रं । शब्दात्प्रतीयमानस्य यजमानप्रक्षरयोरभेदस्य प्रत्यक्षविरुद्धत्वात् । अग्निर्हिमस्य भेषजमित्यादिरनुवादः । तदर्थस्य लोके
 वधत्वात् । मेधातिथिहकारवायनं मेधोभूत्वं शोभतेत्यादिर्विरोधानुवादयोरभावाद्भूतार्थवादोमे । विग्रहो ह विष्णोर्भोगेष्ट
 र्थवत्प्रसन्नता । फलप्रदात्त्वमिति नित्यानिपरमेष्ठरइति पंचकं विग्रहादिकं । जगद्भ्राते दक्षिणामिंद्रहस्तं । अदीदिंद्रप्रस्थिते
 माहवीषि । इंदो दिवइंद्रं शोचयिष्याः । तस्मा इंद्रः स्तुयमानः प्रीतो मनसा हिरण्यरथं ददाविति । ॥ ६ ॥ अर्थवादसमुत्तीतविधिमुख्य
 द्विधेर्वती । अतस्तस्यैष्टिरुत्तमकर्तृरंकल्पमृच्छति । ॥ अर्थवादेति । प्रजापतिर्वरुणायाश्च मनयसत्वादेवतामार्कतः सपर्यव

सम-

र्थता स एतं वारुणं चतुष्कपालमपश्यदित्यर्थवादपदप्रवेशे । अमुदात्तवीरुणीष्टिः प्रतीयते । यावतोऽप्यात्यतिगृहीयात्तावतो वारु
 णं चतुष्कपालात्रिर्वेदिति विधिवाक्यात्प्रतिग्रहीतुः साप्रतीयते तत्रा संजातविरोधादर्थवादार्द्धं संजातविरोधित्वादिति
 वाक्यमेव यावतोऽप्यात्यतिगृह्येदिति विपरिणीमेन प्रवृत्तं तेनैकवाक्यानीयतइति सिद्धांतः । ॥ ७ ॥ महाभागादेवताया इत्युप
 क्रमप्रकृतिसाधनाम्याच्चेतरेतरजन्मानो भवन्तीतरेतरप्रकृतय इति यास्कः । यो देवानां नामधा एकरवः । अदितेर्दहो अजायत द
 दादितिः । परीतिश्रुतयश्चेतमर्थदर्शयन्ति । तस्मात्सिद्धं सर्वेषां मंत्राणां विष्णुपरत्वं । क्रियापरत्वे तु तेषामुपचारात् । तद्वत्तद्वत्
 लिंगानां क्रियांगे सामंजस्येनान्वयायोगात् । तथा हि । अग्निनीलेपुरोहितमिति मंत्रे एकस्यैवाग्नेः स्तुतिकर्मणः यज्ञं प्रतिपुरोहितमित्य
 नेनाहवनीयादिरूपेणाधिकरणात्वं देवमित्यनेन संप्रदानत्वं अतिजमित्यनेन करणाकारकत्वं होतारमित्यनेन कर्तृकारकत्वं
 रत्नधातममित्यनेन फलप्रदात्त्वमत्वं चोक्तं । न चैतद्विशेषराजा तमांजस्येन ज्वलनेतदभिमानित्यत्येष्टरेवासंभवति न हि स
 र्वस्मिन्नयज्ञे संप्रदानत्वं मुख्यं फलप्रदत्वं वा मुख्यमीष्टं मुद्रत्वाऽन्यस्यास्ति । तथा होतारमतिजमितिसामानाधिकरण्यात्कालि
 गित्यनर्थकस्यात्तातेनैव होतुरपिलाभादोत्पद्यमानपरमेष्ठेऽनुवितं । ततश्च सार्वीत्यधर्मतांशुशहकत्वधर्मतांशुशह
 धिको मुख्य ईश्वर एवात्र स्तुतो भवति मुख्ययावत् । एवमदितिर्घोरदितिरंतरिहमितादावप्यदित्यादिविग्रहोपाधिकस्य बलराए

राम.
३

कमी अथपरत्वं सर्वे वेदयत्तदमामंतीति श्रुतेः अतस्तं मंतं कियाय रत्वं तु विनियोगवशाज्जघन्यवृत्तेति सिद्धम् ॥ सर्वं भूतो विद्याः प
रमकारुणिको नामभिः कर्मभिश्चास्मदादिभि रात्रै राहूपमानः स्तुयमानश्च स्वस्य वैश्वरूप्यं अर्जुनादिभ्य इवेतरेभ्योऽप्याविष्करोति तदा
राचवेष्मवं परमं पदं सत्यादित्तरां आत्मी यंप्रापयतीति युक्तं तरोयं विनियोगो यन्मंत्रेषु विष्णोः कमी शिव इत्येति ॥ तस्यैवं फलोपमस्य
विष्णोर्नमस्यत्वं स्तुत्यत्वं च विरूपदंष्ट्रो मंत्रावाहृतुः ॥ तं नेमिमिति ॥ तं नेमि मन्त्रो यथा नमस्तु सद्गतिभिः ॥ नेदीयो यज्ञ सं गिरः ॥ देव्यं गि
रः तं परमेश्वरं कृमवो देवा यथा आनमंति एवं त्वमपि आनमस्व ॥ सद्गतिभिः समाने योग्ये राक्षानेः भो भगवन्नमस्तो इत्येवं भावये
त्यर्थः ॥ नेदीयो नेदीयां सं सुपां सु ॥ लुगिति सुपो लुक् सविहिततरमंत र्यमिरामित्यर्थः ॥ तथा च मंत्रांतरं ॥ अस्ति ज्ञाया न्कनी य स उ
पार इति उपारे समीपे ॥ कीदृशं तं नेमिं ॥ संसारचक्रस्य कालचक्रस्य वा आद्यंतमून्यस्यापि नेमि मिव नेमि परिधिभूतं ॥ अत्र फलो
पमस्य परिच्छेदकत्वेनेत्यादिदृष्टांतः ॥ दक्षोपमस्य त्वाकाशवत्सर्वगतश्च नित्य इत्यादिदृष्टांतो नुरूप इति बोध्यं ॥ पुनः कीदृशं यज्ञं
हविरातिथ्यं निरूप्यते सोमेराज्या गत इत्युपक्रम्यैवो भवति विष्णुर्वै यज्ञस्तस्मा एतद् हविरातिथ्यं निरूप्यत इत्युपसंहारात् सोमा
भिमानिनं यज्ञा परनामानं विष्णुं ते न यावाः शौम्यो मंत्रः स सर्वो यिवै स्मव इति गम्यते ॥ १ ॥ तस्मा इति ॥ तस्मै नममिध वै वाचा विरू
प नित्यया ॥ दक्षे वो दस सुष्टुतिं ॥ २ ॥ तस्मै यज्ञाय रनाम विष्णवे नृने निष्ठितं अभिघवे घोः ॥ अवाकृता काशस्य जगत्कारणस्य

वीजो यमस्य अभितो वर्तमानाय कलो यमाय मो विरूपनित्या वाचा अपौरुषेय वेद रूपया सरस्वत्या सुष्टुति शोभनोक्तति चोदस्व मेर
 यस्वा कीदृशाय तस्मै वृत्ते अभिमत कलवर्षिणो ॥ १॥ अथ पौरुषेयैरा मपि वाचामयमेव कृत्य इत्याह नामाकः ॥ यस्मिन्निति ॥ यस्मिन्नि
 श्चानिका व्यावर्केनाभिरिव श्रिता ॥ त्रितेजती ॥ सपर्यत व्रजे गतो न संपुजे पुजे व अष्टो अयुक्त न भंता मन्य के समे ॥ यस्मिन्नी मरे विष्वा
 निसर्वाणि का व्याका व्यानिय सवात्मी किमृतिभिः कविभिः कृतानि भारतरामायणादी निश्चिता श्रिता निर्वयव सत्रानि रते यो प्रेति
 कल्पवर्णि नुपवी भेदे पि अर्थ तो भेदाभावा त्रित्यत्व मभिप्रेत्यो त्वेवै दे पि यस्मिन् का व्या निश्चिता नीति ॥ तद्वद्व्योतः च केनाभिरिवे नित्यया
 नाभि म्युक्त स्वेक देशं यात्रोति एवं का व्या नि ए नैले शतरव वर्णियंतीत्यर्थः ॥ तमेतं त्रितं त्रयाणां गुणा नोत नितारं माया या अपि सुष्टु रं नू
 ती ज्ञा मत्पाध्या नेने निया वत्त धर्म्म निर्मिती या नूतिः स्मृतिः संकल्प इति धी वृत्ति पुजुति शब्द स्यादा तस पर्यत प्रनयतं के येन व
 जे गो कुले गावः प्रसिद्धाः न शब्द इवार्थे संपुजे र की भावेन पुजुत इति संपु कृतस्मै पित्रे सहि जात कर्मणि आत्मा वै पुत्र नामा सीति मेवंप
 व न्रमे दाध्या सेन पुत्रं स्पृशति पितुः प्रियार्थं य या गो कुले गो वोरहिताः ॥ एवं पुजे सत्ये अर्जुन प्रियार्थं अस्मा नृते स्ये वर ये तु र गात्र अपु रू
 ते योजित वाचा अर्जुन सारथ्यं कृतवानित्यर्थः ॥ ३ ॥ मय प्रयो जनेन भंता मन्य के समे इति ॥ कुत्तिता अने अने के दुः शत्रवः समे सर्व न भं
 तां हि संतामिति ॥ मा भव न्नम्य के सर्वे इति यास्कः ॥ अत्र पुजे संपुजे य राभ्या मर्जुन नंदा वेद गृहीते युक्तो पुरोहितो हा स प्रा मा राया द्वादिषु

राम-
४

दांतर समभिव्याहार इति स तदयार वृत्तिदां कुर्वता ॥ ३ ॥ ॥ योनमस्यः कृत्यः सर्व का व्या अप्यप्यरत स्य स्वरूपम स्य वा मी ये सूक्ते मंत्रद्वये न दर्शय
 ति ॥ इदं मित्रमिति ॥ इदं मित्रं वरुणमग्नि मादुरयो दिव्यः स सुपर्णो गरुत्मान् ॥ एकं सद्विषा बद्ध्वा बध्नेत्यग्नि य मे मातरि पृथानमाहुः ॥ ४ ॥ यदिदं स
 देव सोम्येदमग्र आसीदिति वेदांत प्रसिद्धे एकमद्वितीयं सतत देव विप्राः विद्वंसः बद्ध्वा बद्ध्वा प्रकोरेण बध्नेति कथयंति तमेवेदं मित्रादिकं वाहुः
 यम्य सुपर्णो गरुत्मा इति व्योद्योतमानः तैतयाः ग्रां दी अत मे वाहुः ॥ अत्राहुः ॥ अत्राहुर्वदंति आहु रित्यभ्या सोर्थ सभ्य संघोतयति अतो दर्श
 नीयाः हो दर्शनी येति वत् ॥ ४ ॥ ॥ कस्मपिति कस्मं निया नं हरयः सुपर्णो अयो वसाना दिवमुत्पतंति ॥ त आ व वृत्र अदना दत स्यादि हूते न द
 धि वी बु घते ॥ ५ ॥ यदेवं सर्व देव तारुपं सतत देव कस्मं सूर्य मंडलांत वर्तिरुषिर्भवा वृकः शब्दोण मभिरुति वा वृकः ॥ तयो रै कं परं व्रत कस्म
 इत्यभिधीयते यदादित्यस्य मुक्तां भाः सेवसा यय त्रीलं परः कस्मंतद मसत्ता मकस्मंत एम रुशतः पुरेभा इति शास्त्रं प्रसिद्धं सत्यानेद स रूपं भाः
 शाब्दे तं ज्योतिर्गीय आमपि भर्ग शब्देति तं निया नं यां त्यवेति या नं स्थाने नि ही ने या नमस्य निया नं भूतल स्या पि अनुल ह स सुपर्णः शोभने
 यतनाः हरयः यत भाग हरः संतो ये दिवमुत्पतंति हरा मपि भूमे न तिष्ठंति तेऽपि देवाः अयो वसानाः यं च म्या माहुता वायः पुरुष ववसे
 भवंतीति म्कृते रश्मिर्वाते र्मानुषैः शरीरै राद्यादिता इत्यर्थः ॥ आः व वृत्र नृक स्मं समंता ज्ञो यया दवादि रूपेणा वत्य स्थिता इत्यर्थः ॥ वृत्र व
 र्जने सत्पर वृत्रात स्य कर्म फल स्य सद्भा त भोग स्थाना देत्येति शेषः ॥ तदेव सदनं स्तोति ॥ आदित्य अस्मा देव कृत स्य सर ना तष्ट ते न जलेन

कालनेमितातेनि रूतादतिहरिदंशोउपाख्यायतेतेनयस्मामर्धगर्भतंरामोऽपिदेवकाउदरात्तामिगर्भएवयोगमाययानिष्काश्यरो
 हिराफउदरेनिवेशितइत्ययमप्यर्धगर्भएव। एवंसप्तअर्धगर्भाःभुवनस्यरेतोभुवनवीजभूतस्यविष्णोःप्रदिश्यतइतिप्रदिकृत
 याप्रदिशाआज्ञाकारिराफयोगमाययाहेतुभूतयाविधमिरावियरीतेधर्मेशोनामरत्नमंशोनजन्मादिभाकृत्यमिति एवंरु
 पेभूतरेष्ठतंतदुक्करेतिष्ठति। एतदेवाहतेइति। तेसत्ताप्यर्धगर्भाःविषमिहोज्ञानवंतःधीतिभिःप्रवेष्टां देहानांनिधानैरवस्थांयेनैः
 परिभवंतिसाकलेयवर्तते। पुनश्चतेमनसापरिभुवः मनोमात्रेणमाधनेनविम्वतः देहंदिषादिसाकलेनसंपन्नाः संतः परिभवंति
 उत्पद्यंतेपुनरित्यर्थः। अत्ररामविषयेमनसेत्युभयत्रान्वेति तस्यमातृद्वयेऽपि मनोमात्रेणप्रवेशात्। सुकर्मजदेहाभावादिनिषे
 चं। ॥ कलमिहानमितिभगवतोभूप्रवेशउक्तसंविशदयतिवदमिति। यईचकारनसोअस्यवेदयईददर्शदिरुगिनुतस्मात्। सभा
 तुयोनापरिवीतोअंतर्बहुप्रजातिर्कृतिमाविवेश। १॥ योयंधीधातुः ईएनंप्रमंचंचकारकल्पितवान्सः अस्यएनंप्रमंचंचवेदत
 हिजडंभनःसकांयदेदितुमलेमदिवद्यटंयआहंकारः। ईएनंददर्शयोद्रष्टृत्वामिमानीतस्मादपिनुनिष्ठितंरुक्कष्टयकुडत
 एव। यएवंविधोऽहंकारस्याऽपिसाहीकेवलदृष्ट्यावसरूपः समातुर्पोनासुपांसुलुगितिसुपोशयोनेःगभाशियस्यअंतर्मध्येपरि
 वीतोऽर्थाज्जरायुरावेष्टितोभूत्वाभिर्कृतिभिर्मिआविशोवेशःकीदृशः बहुप्रजाः अष्टोत्तरशताधिकषोडशसहस्रस्त्रीपुत्रत्येकंद

काम-

शपुत्रावरकांकत्यां वजनपतःस्यष्टंपुराणेषुवद्वप्रजत्वं। एतच्चकलसक्तभगवान्स्वयमित्यस्याःसृतेमूलमूला॥ कथं कुत्र
 मातुर्योनावाविवेशेत्यतआह। कलमतमेति। कलमतमरुशतःपुरोभाश्चरिस्रश्चिर्वपुषामिदेकं। यदप्रवीतादधतेहगर्भं
 सद्यश्चिज्जातोभवसीदुद्रतः॥ ११॥ हेभूमन्तेतवरुद्ररूपेणपुरस्तिस्त्रोरुशतोनापायतःयद्वापुरःस्थलसहस्रकारणदेहावप्रसत
 स्तयस्वरूपस्ययत्कलंभाः सत्यानंदविन्मात्रेरूपं तदमप्राप्नुयाम। यस्यएकमित्तएकमेवअर्चिःज्वालावदंशमात्रं सम
 द्दित्रीवरूपैवपुषां देहानां अनेकेषुदेहेषु चरिस्तुमोक्तस्वरूपेणवर्ततेयत्कलंभाः अप्रवीतानास्तिप्रकर्षेणवीतंगमनेयेषु
 संचारोपस्थाः साअप्रवीतानिरुद्रगतिर्निगडयस्तादेवकीत्यर्थः। कलामेदेवकीपुत्रायेतिक्वांदोमेदेवकारवकलमातृत्वद
 र्शनात्। सागर्भस्वगर्भेदधतेधारयतिदधधारोइत्यस्यरूपं। हप्रसिद्धं सः त्वं मातो बहिराविभूतः सद्यसद्यएवनिमित्तं चित्खलु
 हतोदुनोतीतिहृतः मातुःखेदकरोवियोगदुःखप्रदोभवसीत्यर्थः। एतेनदेवकीपतेर्वसुदेवस्यगृहेजन्मधृतवानितिस्मृतिं। त
 ववेकुठलेद्रसवाकं अहंभुवंवसुनः प्रकृत्यतिरितिप्राप्तावयंशवसातुर्वपुषामितिचप्रमाणं। तवहरिवंशेहर्वसोमवंपा
 घपतेः सकाशाज्जातस्ययदोः क्रोधादीनारभ्यशरवसुदेवांतो वंशउक्तं। विकटुवाकोपुनः सूर्यवंश्याद्व्यंस्याज्जातस्यप
 दोरेवमाधवादिक्रमेणवसुवसुदेवांतोवंशउक्तः तदयमावहपुत्रस्यवसिष्ठस्यमित्रावरुणाभ्यांपुत्रर्जी तस्यापिनामरूपको

भद्रः प्रवृत्तमादिच्छेदश्च नासीत् एवं यथा तितो हर्षश्चावृत्तस्य यदोरपि ज्ञेयं यथा वृत्तस्य पुत्रस्यापि सनेतुमारस्य कार्त्तिकेय
 त्वेकं दृष्टिनाममात्रं मित्रं न व्यक्तिः तमसस्यारं दर्थपतिम गवा अनातुमारसंस्कंद इत्यावं कृत इति छांदोग्ये दर्शनात् । तथा
 अरस्ययायाता च ये हर्षश्चा च ये च जातस्य वसुरिति नाममात्रेण भेदः तेन वसुदेवस्य अरपुत्रत्वं वसुपुत्रत्वं च संगच्छेत । अतएव मु
 दाह तत्प्रतीत्यर्थः । अहं वसुनः वसोः सकाशात् भुवं अभवं नुमागमोऽभावशब्दभावो चाधीः प्रत्यः आद्यः पतिः स्वामी । अति को
 पात्कृत्स्नस्य जगत इत्यर्थः । तथा शब्दसावलेन तुर्वशं यदुं च घात्रा वयं प्रकर्षेण आदितवानसि ॥ यदुवंशीपावयमतिवभद
 न्नरा इति ॥ अत्र तुर्वसु ग्रहणं यथा तीयमदुवंशजत्वज्ञापनार्थं ॥ तेन यदुवंशे उत्पन्नस्य देवकी भर्तुर्गृहे भगवा उत्पन्न इति सिद्धं ॥ ११ ॥
 अयं जातमात्रो मात्रावियुक्त इत्युक्तं तत्र हेतुमाह ॥ विष्णुमिति ॥ विष्णुस्तोमासः पुरुषस्य मकी भगस्येव कारिणो यामनिगमनात् पुरु
 षः ककुहो यस्य हर्षदीर्घं मर्द्धं निपुवत योजनित्रीः ॥ १२ ॥ सोमासः सोमाः आज्ञासे रतु कस्तुताः महंतो विष्णु पुरुषसं वहायतं न
 अर्की अर्चकाः यामनिभक्तनेपुत्रे मयी यष परिदेषो गमनमंत्रे च सेतिलेर्ल कगताः प्राप्ताः ॥ यमो परिदेषो एव मित्वादि हपरि
 षेणोपमेर्द्धं स्वोना ॥ के इव भगस्ये श्वर्यस्य कारिण इव ॥ अयमर्थः एकः पुत्रमिव प्रेम्णा वस्त्रालं कारिणादिना विष्णुमही करोति अ
 परो दंडमपादाजानमिका ॥ तत्राश्वमेधे कुरुपत्वेपि भावे मे दातु उरुक्रमे महावैत्रे लोकाक्रमणसमर्थः पादविहेयो यस्य सः कुरु

राम.

हः कुहकोत्तियतो यस्य हर्षदीर्घः जनित्रीः प्रथमाः मातरः पुवतयः देवकाद्याः वरुत्वं कल्पभेदाभिप्रायेण जायां वानमर्द्धं तिभग
 वदत्तेन मदिम्राः उपेता अपि न तत्कर्तृके रात्रे म्ना क्लिप्तं ते ॥ तेन प्रेमभक्तेषु गोकुलजनेषु वरको भूदिति ॥ १२ ॥ सद्यश्चिज्जात इति
 यउक्तं जातमात्रे देवाः परिववृरित्या हवसिष्ठः सस्वरिति ॥ सद्यश्चिदित्यर्थः १२ ॥ भमाना आहं सा सो नील पृष्ठा अयमत्र ॥ वि
 एवं शर्द्धो अभिज्ञो मानिषेदनेरो नर एवाः सवने मर्द्धं ॥ १३ ॥ स्वः स्वर्गः यत्र दुःखेन संमिन्नं च यत्तं मर्द्धं ॥ अभिलाषोपनीतं व
 तत्सुखं स्वः यदा स्यदमिति कृतिनिरुक्तं सुखवता समानं सत्यः श्री कृष्णाध्यासितं भूमंडलं ॥ चिद्दीत्यनर्थको निपातो सुखवत्प्रति
 धार्यो वा ॥ हंसा सोहं सोः देवाः आसमंतात् अयमववगतः प्राप्ताः तच्च तन्नः सुं भमानाः यो भवंतः दिव्यरूपधारिण इत्यर्थः ॥ नील
 पृष्ठाः उल्लोको रक्षा तनीडं स्वर्गः पृष्ठे येषां ते नील पृष्ठाः अंशमात्रेण स्वर्गे स्थित्वा सर्वात्मना भूमिमागता इत्यर्थः ॥ दिव्यं कलं
 र्द्धः मधुक्लेदने वष्टिकरकस्यानमंतरिह स्यान्नंदेवतायं अभिज्ञः समंतात् मामां मदभिन्नं निषेधनिषसाद ॥ अत्र वसिष्ठः
 शास्त्रदृष्ट्या प्रत्यगभेदादींस्वरमस्मच्छेदेन निर्दिशति ॥ मासुपास्वेति अहं मनुभवं मित्ती इवामे देवा दिवत ॥ तत्र दृष्टांतः ॥ नरो
 नेत्यादि ॥ नराद्य उपमार्थः ॥ यथा नरो मनुष्याः सवने पुवजन्मा धुत्सवे ररावाः रमराणी लाः मर्द्धं तौ दुव्यंतः संस्क्रियमारास्य
 शिरुयंति ॥ तदेवाह ॥ प्रवोजेति ॥ प्रकर्षेण व्रजते देशसी मामत्तं च गच्छते पुरुषाय नद्यो यमुनायाः संबन्धिजसं आ उभाव आर्षः

गाधं प्रवृत्तकाले पिबानुद्वमसि॥ अतो नोस्माकं पुरोवर्तिनो स्पृशेयः विष्पितस्येवेष्टिमाप्नोतीति विटपातीति वाचिवती
 ति वापितः विट्वा सोपितश्च विष्पितः जगतः सृष्टिस्थितिप्रलयकृतः॥ तस्य॥ विष्पादस्यां रत्नं॥ कर्मणि वृत्ती॥ रने विष्पि
 तं पारं यमुनायाः परं तीरं प्रापयितुं पर्वन्स्नेहवान् आदरयुक्तो भव॥ यमुना चतुर्थं मार्गं दास्यतीति भावः॥ १४॥ ननु कथमिति
 सिन्ना नो कं तनयं दधाना स्माकं देवहेतुर्न तुरासः॥ १५॥ यत्र स्थाने गोपावत् गोपालपुत्रं॥ यत्र च अदितिर्मित्रो वरुणश्च
 सुदासे शोभनाय सन्नेदयमं द्रं उत्सवादि रूपं शर्म सुखं अनामयं वयं ह्येति॥ तस्मिन् स्थाने नो कं मयं तनयं पुंजातीयं च
 दधानाः भवतेति शेषः॥ तत्र स्थाने पयस्तेत्यर्थः॥ १५॥ एवं देवे राजतो वसुदेवः कलसा नीयनं दागारे यशोदानिकरे स्थापितवान्॥
 तेनैव सह गताः देवाः तत्रैव गतः स्वनृपं वशीयंति॥ इदमुत्पादिति त्रिभिर्मित्रैः॥ इदमुत्पादितुं मं पुरस्ताज्ज्योतिराम सो वपुना व
 दस्यात्॥ नूनं दिवो दुहिते रो विभाती गंतुं कुरुवन्नुषोसा जनाप॥ १६॥ इदं शिमु रूपेण दृश्यमानं उनिष्ठितं तनवे दातुं प्रसिद्धं ज्यो
 तिष्मिन्नात्रं पुरुषं मम सं ज्ञं ममः तमः कार्यात्सं सारात् तत्कारणादव्याकृताच्च पुरस्तात् सर्वं उदस्यत्॥ उस्थितं नित्यमा विभू
 तं वपुर्नं प्रशंसकं मम दुष्टनिग्रहशिष्टपालनरूपं देव्यं संहितिकं॥ वपुना वत् भवितुं जातमित्यर्थः॥ नूनं निष्ठितं उषसः उद्योमि
 तानिन्यो देवनाः गातुं दधिं वीकुरावत् अलं वकुरेधेति शेषः॥ जनाप दुष्टनिग्रहादिना जगद्विजितमित्यर्थः॥ कीदृश्य उषसः दिवो उ

राम.
 २

हितः॥ अव्याकृताकाशाज्जाता इत्यर्थः॥ अतएव विभातीः विशेषेण भांत्यः॥ १६॥ अस्युरिति॥ अस्युरुचिना उषसः पुरस्तासि
 ता इव स्वरवोः धरेषु॥ व्यवृजस्य तमसो हरोच्छंती रवन्मुचयः पावकाः॥ १७॥ पुरस्तात् इतः पूर्वचित्राः उषसः अस्युरुत्पत्त्या च
 र्यकराः उषः कालाः स्थिता एव॥ इमे दिवो अग्निमिमां पृथिव्या मि कित्वां सो अवेत संतपंति॥ प्रजा जेचि न्नयोगधमसि पारं नो अ
 स्य विष्पितस्य पर्वना॥ १४॥ यथापिताः मिता इव परिच्छिन्ना एव अत्यानंदकरत्वात्॥ अघ्नतनीत्वाः अरवं जनेदप्रकाशिकेत
 र्यः॥ मितत्वे दृष्टं तः॥ अधरेषु स उवपै कदे प्राप्ते दामात्र काष्ठतुल्या इत्यर्थः॥ एतास्तु वृजस्य संवेधितस्तमसो मूलाज्ञान
 स्योषकाणि दारदाराणि देहाद्यभिमानत उनिष्ठितं व्युच्छंतीः वेपरितेन प्रकाशयंतीः प्रकाशयंतीः अववदतः॥ यतः
 मुचयः शुद्धाः पावकाः शुद्धिकर्मः॥ अहो वृजस्य भाग्यं पत्रारवं दं ब्रह्म प्राक्कचिदव्यना विभूतमादिरभूदिति भावः॥ १७॥ न केन
 ले वृजस्य भाग्यं अपि नुभोजोपलक्षितानां वृत्त्यं कनया दवानामपीत्याह उच्छंतीरिति॥ उच्छंती रवचितयं तमो ज्ञानाधो देवा यो
 प सोमद्योनीः॥ अचिन्ने अंतः पणयः स संत बुधमानास्तमसो विमथे॥ १८॥ अघ्नो जात उच्छंतीः कंसेनाभिभूता न प्रकाशयं
 तीः उषसः चित संतजानीता राधो देवा यो प सोमद्योनीः॥ अचिन्ने अंतः पणयधनप्रदानाय॥ मद्योनीः धनवतीः॥ अत्र वृजस्य
 तमसो हार व्युच्छंतीरिति भोजात्राधो देवा य उच्छंतीरिति वृजस्य ज्ञानापगमेन परमपुरुषार्थभागित्वं भोजाने श्रीका

विनावरपुरुषार्थमागित्वं चोक्तं तत्र कारणां प्रागेवोक्तं विष्णुसोमास इत्यत्र ॥ तथा अवित्रे अवनये महा मोहमेव तत्रासि विमये
 अंतःस्थिता इति शेषः पराणोऽसुराः संसृतुं पंतु ॥ यथा अनुबुध्यमानाः स्वहितमिति शेषः ॥ तदेवं मेव त्रयेण क्रमात् कलस्यो
 विर्भावो जनस्योपकाराय त्रजस्यैव ल्यापमोजानां राज्यादिलाभाय वेत्तुं ॥ १८ ॥ अपराम कलसयोः सूत्रांतर्गमिरूपयोः
 सादृश्यमाह अपादिति ॥ पाडू प्राडे तिस्रधया गभीतोऽमर्त्यमर्त्येना सयोनिः ॥ तामाश्रयता विष्णुचीना विचंता न्यत्वं चि का
 र्त्तनिविकुशं ॥ १९ ॥ स एव अपाडू प्रत्यङ् सन् प्राडः परागिव रति ॥ अंतरात्मापिसन् वदिर्भावे न उरुषां ता रूपेण वरति ॥ कु
 तः स्वधया लोकानां पुरैषं न कर्मणा गभीतो वशीकृतः सन् अमर्त्यः कलसोऽर्त्यभीमर्त्येन कृत्स्नकार्पा भिमामि नासन्नात्मना
 रामेण सयोनिः समानार्थो नो उदरे स्थाने वा भवतीति सयोनिः सादर्यः सह वरम् ॥ तादुभावपिराम कलसोऽश्वं तादुभावद्वयो
 ॥ यो वै तत्काप्यसूत्रं विधातं चोत्तर्गमिरा मिति प्रसिद्धौ सूत्रांतर्गमि रोगो विष्णुचीना विचं चो व्यापको विचंता विविध
 प्रकारेण यंतौ वरतौ तयोरन्ये कं सर्वे जनाः निविकुकार्य रूपत्वा ज्ञानं ति ॥ ज्ञातवतः प्रांड इति वा ॥ सूत्रात्मनो पिशासे कस
 मधिगम्यत्वात् ॥ अन्ये कलसं निविकुः इदं तया न जानीतुः प्रत्यगात्मत्वे नाविषयत्वात् ॥ गोपजना इत्यर्थो ॥ २० ॥ हरिवंश
 क्रमेण प्रथमं शकटासुरभंगमारु ॥ एषुरिति ॥ एषूरयो दहिरोया अयो जे न देवा सो अमृता सो अस्यः ॥ कल्लाडुदस्या

राम.

२

दयोऽविहायापि किं संतीमानुषामरुपाया ॥ २ ॥ दहिरायाः दहिराविकं वंधी मृतु इत इत्यर्थः रथः शकवं अयोनिनियुक्तं
 अतुरैरिति शेषः ॥ एनं अमृता सो अमृताः देवा सो देवाः आसमंतात् अस्युः परिवाय स्थित वंतः ॥ ननु तं मं कु अशकुवत्रित्य
 थिः ॥ तत्रयः कल्लात् कलसं प्राप्य विहायः आकाशः तं प्रति उदस्यात् उद्यितः ॥ कल्लेनांतरि हे उदित इत्यर्थः ॥ तदामानुषामनुष
 रूपस्य कलसशकुवत्रित्यर्थः ॥ सरस्य रूपामना शेविषये चि किं संती विचि किं संती संदिहाना अर्था येष्टा सवी प्रजाऽभूदिति शो
 थः ॥ कथमेतच्च कल्लुक्तिं कथं वनिन स विहितो विशिष्टुर्न मदिति इत्याम्वर्धमन्यतेत्यर्थः ॥ २ ॥ शकुनिरुपायाः इतनापावधमा
 ह ॥ हेतिरिति ॥ हेतिरिति ॥ हेतिः पद्विणी नदभात्यस्मान्नाद्यां पदं कुराते अयिधनि ॥ शत्रो गो भ्यश्च पुरुषेभ्यश्चात्मानो हिंसादि
 ह देवाः कपोतः ॥ २१ ॥ हेतिरिव हेतिरायुधवत् तत्पुरुषा पद्विणी अस्मान् भिभूतुमायाता पि नदभातिनामिभवति ॥ प्रत्युत अयिधो
 ने अग्रिरूपस्य कलस्य धाने तर्पणे निमित्ते आद्यां अयुगति दीप्ता दानि पु अस्मां सिर्जता त्वत् ॥ दीपयंत्यो अग्नीष्टिकायां पदं स्थानं
 कुरते ॥ कल्लायत्तनदान व्यजिन वहावे वप्योतेत्यर्थः ॥ एवमुक्त्वा पांति पंति शं न इति ॥ नो अस्माकं गोभ्यः पुरुषेभ्यश्च शं कम्भो
 रामस्तु ॥ नो देवाः कपोतो मृत्योर्हतो नो स्मान्माहि सीदिति ॥ २२ ॥ वायारुपिणा तृणा वर्त्तेन कल्ले विहाय सिनी ते देवांस्तं शपति सा
 कमिति ॥ साकं पक्ष्मप्रपत चायेरा किकि दीविना ॥ साकं वा तस्य धाया साकं नश्य निहा कपा ॥ २३ ॥ हे पक्ष्म महारोगवत्या य रूपराह

यंतीति॥२६॥ तमेवं कुदीरां निगृह्य गोपीमनोपयोदीमानीषवदति अयं रोचपदिति॥ अयं रोचयदरुचो रुचानो इयं वासयद्योतेन
 रवीः॥ अपमीयत अतपुमिरश्वैः सुर्विदनामिनाचर्ष शिप्राः॥२७॥ अयं तव पुत्रः अरुचः अप्रकाशमाना नृगोप्यस्थानेपि स्थि
 ताम् रीरादीनरसावरोचयत मोक्तुं रोचयते॥ पुनश्च रुचानः सेनोप्यसेनवदीयमानो धृष्टत्वं करोतीत्यर्थः॥ अयं उयालभ्यमानः
 रवीः स्वापेरुपाऽतिप्रोढा अविनारीः विवासपत्रविदसनाः करोति॥ एवं व्याकुली कृत्यपलापत इत्यर्थः॥ अनेन शययेनेतद्व
 मानतुद्वेषेण॥ तर्हि मूढी भिमिलित्वा कुतो येन ध्रुपतेत आहुः अपं अतपुमिः कर्मवद्भिः कर्मवद्भिः वेगवद्विरिति वावत्॥ अरेव
 रीयते लभ्यते॥ वेगवतोश्च दप्यधिकं धावतीत्यर्थः॥ कीदृशोपं सुर्विदासुः भरु रासुरवेविदंतीति सुर्वितु तेन सुसुमात्रार्थिना
 नामिस्थजावरेण निमित्तेन चर्षशिप्राः चर्षणीः प्रजाः स्नातिलं ववतीति चर्षशिप्राः रत्नपोः सावरापीतवाः मिष्टार्थीः अयं लोकम
 पीदं लंघयतीत्यर्थः॥ वस्तुतस्तु यमासामभिप्रायः॥ अयं विदासा सुये रुचानः प्रकाशमानः अरुचः अरोचमानान् जेडावद्वटी
 दीनरोचमप्रकाशयति॥ तस्य भासा सर्वमिदं विभातीति श्रुतं तत्र॥ अयमेव विशेषेण रवीः प्रजाः अयं क्राधाः स्वयमन्तताः
 सतीः सेनक्रतेन सत्येन वासयति॥ अयमेव जउ स्यात्तस्य च प्रपचस्य स्फूर्तिसत्ताप्रद इत्यर्थः॥ अपं अतपुमिः सत्येन वस्तुना
 संवेदेरिद्वि वाश्वैरंतर्मु रेदिदे येर्मनोमात्रतो गते रीयते गम्यते सुर्विदानाभिनासगुणवद्वोपलक्षिस्थानेन नामिना आलंबनी

राम.
११

कृते नईयते॥ नाम्ना सुपरितिष्ठति विषयस्यायतनं महदिति श्रुतेः॥ वर्षशिप्राः प्रजाप्रको व्यापक इत्यर्थः॥२७॥ एवं गीपीमिरोवे
 दिते उत्तरखले ययो दपादाम्नावध्यमानमालसक्राशिराहयत्रमंथा मिति॥ यत्रमंथा विवधते रश्मीन्ममितवा इव॥ उत्तरखले सुता
 नाम वेदिद्रजलग्नः॥२८॥ यत्र उत्तरखले महद्वरेमंथां मंथानं संसर्गं विवधते दधिमंथनार्थेतादृशे उत्तरखले वद्धाः सुतः सुताः
 प्रजाः उत्तरखलसुताः तेषां मध्यमपदलोपी समासः वदुत्वे प्रजायां उत्तरखले वद्धस्य सुतस्य मितवा इव नियमानाये वरश्मी
 न्दामरज्जः विशेषेण वधते मातरः परंतु रश्मी नेव वधते नतुरश्मिभिः सुतमिति भावः॥ सुतो वद्ध इति प्रतीतिस्तु तांसां भ्रां
 तिरित्यर्थः॥ हे ई ई दृशान् अज्ञान्यात् जनान् उन्निमित्तं अवइत पालेपेवा जग्लुलः जडानि गावः इदि पाशिषणांते जडग
 वः अतिमूढाः गोपजनाः नादलाति स्वीयत्वेनादत्त इति जउगुलः अकारलोडकारस्य लकारस्य कंदसः॥ परिगृहीतानोपालन
 मावश्यकमित्यर्थः॥२९॥ अत्रांतोर्वधनमंगी कसलस्येवैयर्थ्यं माभूदिति यमर्जुना वंतेरेण सहोत्तरखले गत्वा उत्तरखले च
 तिर्षकत्वावका उन्मूलितत्वात्॥ तौ दोन्मूलितीतातौ युवां नोऽस्माकं अथ कथौ रेणो उन्मूलितत्वेन क्लेशकरो अथेभिः
 क्लेशदैः सोऽहमिः प्रसवकारणैः कर्मभिर्हेतुभि जीतौ युवां कालेनोन्मूलितौ दृष्ट्वाऽस्माकं महत्तदुःखं जातमित्यर्थः॥ तथा
 पि ईद्रायत्रजयतये सधुमत्तमधुरं संसुतं प्रयच्छतं॥ अस्मा सुदयां कुरुतमित्यर्थः॥३०॥ तत उत्तरखला नामा मोदितः सादर

मवेसमाणाः तस्यैवैश्वर्यं प्रकाशितं वा ॥ अवेदिं न तुल्यं इति मुनेर्वाक्यं स्मरन् ॥ तच्च दृष्टमात्रा प्राह क उरुत इति ॥ क उरु
 ते महि मनः समस्तमात्मानं सर्वमप्येतन्मायुः ॥ यस्मात्तं च पितरं वसाकम जनयथा सन्तः ॥ स्वाया ॥ १ ॥ हे मरु मेव रतेत वमहि
 मनः माहात्म्यस्य समस्तं कालस्य अंतके उरुके निष्ठितं तर्कपामः पेयस्मात् अस्मत् पूर्वमप्यपि आ पुसे केन केपीत्यर्थः ॥
 तत्र हेतुमाह इति ॥ पतु यतः मातरं मातृमिव पितरं वेदिवं वसाकं सहेव पुगपत् कस्मिन् गदित्यर्थः ॥ स्वायास्तन्वाः सकाशा
 त् अत्र नृपयाः प्रादुर्भवितवानसि ॥ अतस्तव माहात्म्यं दुरधिगममिति ॥ ३ ॥ इति श्री मत्स्य दवाक्य माराज मयी पथुरंध
 धरवतुर्थे खंशावतं सगोविंदसूरिसूनोः श्री नीलकण्ठस्य कृतौ सोढु तमंत्र भागवत व्याख्यायामंत्र रहस्य प्रकाशिकायां गोकुल
 काः प्रथम अध्यायं द्वादशं प्रतिष्ठकं भयात् भगवतः प्रस्थानं अत्युत्तमं वाद मुखेनाह ॥ सुदेव इति ॥ सुदेवो अथ प्रयते दनादुत्तराव
 तं परमां गंतवाड ॥ अधाशपीत निर्जिते रूपस्थे धेनेनृकारभसा सो अघु ॥ १ ॥ सुदेवः आघवर्णी लोपादा सुदेवः यथोक्तं हृदेव
 तायां वर्णी सवर्णी योर्लोपो बहूनां व्यंजनस्य वा ॥ अत्राणीति कपिर्नीमाद नो यामीत्युच्चासुचेति ॥ अत्राप्यस्येप द्विः संभरंति अ
 ववर्णी सलोपः ॥ अत्राणीत्येप द्विः ॥ प्रियातछा निमे कपिरित्यत्र वर्णी योर्लोपः ॥ वृषा कपिरित्येप द्विः ॥ अयं नामावदति वल्गु
 वीर्य हेतुने विश इन्द्रमृधवा च इत्यादौ बहूनां वर्णी वां लोपः ॥ अयं नामावेदिष्ट इत्येप द्विः ॥ दान नन सो विरा इति वापे द्विः ॥ तत्वाया

मीत्येकलोपः ॥ यावामीत्येप द्विः ॥ अथासुहृन्ते गावः मघासित्येप द्विः ॥ यदा सुदेवः शोभनेन देवेनाधिष्ठितो ब्रजो वाशो मनसा
 सो देवमेति वा कृत्स्नः अथ असंख्य एव दकोपद्वानंतरं अनादृत्य अद्विर्वर्जितं यथा स्यात् तथ्याप्रयते तत्र कर्षणा गच्छेत् परावतं प
 रमां दूरं गंतवै गंतुं कुतो स्य गमनं मत्त आह अथेति ॥ अथ अथ यदांतरे यदि न गच्छेदयं तर्हि निर्जितेः दधिमा उपस्थे अंके श
 यीत वृके ईतो म्रियेतेत्यर्थः ॥ अथ अनेतरं एनेवृकास्त एव हंतारो रमसासः शिघ्रतराः अघुर्भूयेयुः ॥ यस्मात्सुदेवोऽपि मर
 रागा उस्त इव दूरं गतस्तस्मात्तयाया ध्यात्मिके भ्यः कामादिभ्यो वृकेभ्यो नेतव्यं इति पुरुष संप्रत्युर्वशी वाकं तदिदं हरिवंशे
 उपवृत्तं ॥ वृकभयाद् द्वादशं प्रतिगो कुलाद्रोपालागता इति ॥ १ ॥ तत्र गत्वा गवां लालनं करोतीत्युचिराह ॥ सुयवसा इति ॥ सु
 यवसा द्रगवती हि भूया अथोदयं भगवतः स्यामा अद्विटरामघ्ने विष्णुदानीं विदमुद्रमुदकमाचरंती ॥ १ ॥ एकवचनं जात्यभि
 प्रायं सुषुशोभनेतरा पत्नीति सुयवसात् भगवती ऐश्वर्यवती हि प्रसिद्धा अस्मभ्यं भूयाः भव अथोदयमपि भगवतः स्याम
 अदिभूयत्वं युनरुक्तिरादरार्था ॥ अथो अथ घ्नि विष्णुदानीं सर्वथा आचरंती पर्यटती मुद्रं उदकं पिवा ॥ का विमदमेतुना
 हादा सपत्नीरिति ॥ दा सपत्नी इति गोपा अतिष्ठ विरुद्धा अपः पशिते वगावः ॥ अयो बिलमपि हितं यदा सीदने जघनं क
 तद्वारा शदस्येति उपहीयंते लोका अनेनेति दा सोहिंसः तस्य पत्नी रिवपत्नी ॥ अह धर्मचारिणी हिंसाः विष इति ताः आप

अतिष्ठत्वा सद्यतः अहिः कालिवाक्यः सर्वः गोपायतीति गोपाः स्वामीयासो ता अदिगोपाः अतएव निरुद्धाः इतराभोज्याः प
 शिनाचोरदृष्टेन गावद्वनि रुद्धाः अपां मध्ये बिले अहिर्गृहस्य दारे यदपि हितं अहिरेवाद्यादि तं आसीत् तत्तस्मान्नान्यनु
 योनिपत्य कालियमभ्युदित्यर्थः ॥ ३॥ ततश्च किमभ्युदित्याह। अपादिति। अपाद हस्तो अष्टतत्पदिंद्रमास्य वज्रमधिसा
 नो जघान। वृत्तो वधिः प्रतिमानं बुभुवश्च पुरुत्रावत्रो अशय छात्तः ॥ ४॥ अपातपादहीनः अहस्तः हस्तहीनस्तस्य त्वोदवर्द्ध
 दृष्टोऽपि इंद्रं कृष्णं प्राप्य अष्टतत्पत् अमुध्यात्तेन सह युद्धं कृतवान् अस्म्य कालियस्य सानो मूर्धनि वज्रे आजघान भगवं
 त्पदचिह्नं भूतं शिरस्याजगाम तदं कितं शिरोभ्युदित्यर्थः सोपं वधिश्चर्मपट्टिका तत्तदृशः नितो जाः कालियो वृत्तो हरेः प्रतिमा
 नं प्रतिविद्धं वज्रेस्वरूपं बुभुवश्च भूषामिवात्मनः कुर्वन् अशयत्त रायनं चकार निरुधमो भूता कीदृशः पुरुत्राव्यस्तः अने
 केऽप्रकारैर्निरस्तः ॥ ५॥ नदन्नेति नदन्निन्नममुपाशयानमनोरुहारा अतियं त्यायः। यास्मिद्धे त्रामहिनां पर्वतिष्ठ ता सामहिः
 पत्सुतः शीर्षं भूवा ॥ ६॥ नदन्तशोरादिकं नदमिव शयानं दीर्घाकारेण पतितं यतोऽमुपाशनेन कृत्स्नमिन्नं निर्जितं अनुप
 म्यात् अयः यमुना जला वि अतियंति अत्युत्कर्षेण गच्छंति। कीदृशः मनोरुहाराः हृदयंगमा इत्यर्थः याः अपः चित् सर्ववृ
 त्तः कालियः महिना माहात्म्येन पर्वतिष्ठत् परिभूषासीत् ता सामेव सत्रिधौ त्राणार्थं वा अहिः कालियः पत्सुतः पद्मापीडितः स

राम
१३

शते इति पत्सुतः शीः समासे उपिविभक्तलोपश्चात्। एवंविधो वभूव ॥ ७॥ अथ स्वरकारं धेनुकं व्रजनाशायोद्यतमभिलक्ष्य लोको
 राममाहासिं द्रेति। समिद्धगर्दभं मृगानुवंतं पापयामुया। आत्तन इंद्रं सय गोचये पुमुभिषु सहस्रेषु तु वी मघा ॥ ८॥ हे
 इंद्र इष्यत्वं गर्दभं संमृगसम्पूराशय। कीदृशं अमुकाऽनया तत्प्रत्यक्षपापापमायायक्रियया स्वरतत्त्वानुवंतं पीडयंतं
 त्नामने कार्यत्वात्कर्णाटकभाषाप्रसिद्धे अनुवतिरत्रपीडार्थः। पापयाऽमुषे तु भयत्र सुयोया। हे इंद्र पुनः नाऽस्मान् गवा
 दिषु आशंसय। यथा लोके अस्मान्भिलक्ष्य तादृशो गोमानहंभया समितिजन आशासेतया। स्मान् कुर्वित्यर्थः। शत्रुभिषु
 भस्त्रवत्सहस्रेषु अनंतेषु तु वीनिर्हरा निमधानि धनानि पस्मिन्निति वी मधे देधं सां हितिकं एव मुक्ता मात्रे रामसंज्ञ
 घानेति हेमं ॥ ९॥ अथै गोपकृपिणा प्रलेवा सुरेण द्विषसारो राम आह। न विज्ञानामीति। न विज्ञानामि यदि वेदमस्मिन्निरामः
 सत्र दोमन सावरा मि यद्यमा गच्छ मजा केतस्यादि दधो अमुदे भागमस्याः ॥ १०॥ इव शब्दे भिन्नक्रमः यदि दं अपरिमितशक्ति
 कं व्रत्तास्मिन् दहं न विज्ञानामी वदे हावे शाच माघतीति न्यायेन जा नत्र यिन जानामीत्यर्थः। त्वदनुग्रहं विना स्वीयमेव मयि
 भावयितुं न शक्नोमीति भावः। कुत एव मनसा बंधनेन सन्नदः वद्धः पारवश्यं प्रायितः अत एव निरापः परप्ररोधः सन्वत्स
 यदा काले माघोक्तस्य वेदस्य प्रथमजाः कारणाभूतः परमात्मा आ गच्छ आ गच्छेत् तदा आत्त अस्मात् अस्यानुग्रहं प्राप्य इत्

निश्चितं अस्या वाचः सकाशात् भागं भगानि विचिंत्येऽस्मिन्निति भागः परमात्मा तं अमुं वे व्याप्य तं गुं प्राप्य तत्तमसि वाक्
 स्यात्तु मेकात्म्यं लभे येत्यर्थः ॥ १॥ ततः कारुणिको भागवान् अपाङ् प्राडेतीति प्राठव्याख्याते न मंत्रेणाप्यमहमस्मिर्तुर्विकी
 तव भ्रातेति राधावास्या नंतरं मंत्रेणास्मे वाचस्तत्वं निवेदयति। अच इति। कचो अहरे परमेवोमन्मसि देवा अधिविद्युनिष
 दुः॥ यस्तत्र वेद किं वा करिष्यति य इति द्विदुस्त इमे समासतोऽ॥ अचः सर्वा अहरे व्यापके परमेवोमन्मसि देवा अधिविद्युनिष
 शोपय वसत्राः॥ यस्मिन्वोमि विद्युदेवा इन्द्राद्य इन्द्रियाणि कानिषेदुः निषस्माः संति यस्तद्यो मनवेद स क्रवाकेवलमधीतया
 किं करिष्यति न किमपीत्यर्थः॥ य इत्येव पुरुषधोरेयाः तद्विदुस्त इमे नारदाद्याः समासते सम्यक्वात्वे राभ्यंतरे रीशुभिस्त
 मिभ्रताः संत आसते। ॥ ॥ एवमुक्ते मात्रो रामः प्रलंबे स्व सामर्थ्यमाविष्कारेष्ट पिरा हा विष्टं भ इति। विष्टं भो दिवो धरुणाः
 धि व्याविष्टा उत हितयो हस्ते अस्या अ स उ त्सा ग राते नि युत्वा न धो इ मुः पवत इन्द्रियायाः। धि व्याः धरुणा धत्री स पावता
 रो रामः प्रलंबे स्व स्वः स नृदि वो धुलो कशि विरस्य विष्टं भो मध्यमस्तं भ इव व वृधे इत्यर्थः। तत्र हेतुः विष्टां सर्वाः कितयेस्य
 र्याणि उत अपि अस्या हस्ते सं विधेयानि संति हि सोमात्मक विष्टो एवैरुपो यतस्तमसि अतो मधुः मधोः आदिदेवस्य अमु
 रि वां मुः दीर्घः प्रलंबे वनामा अंशः ते त व पुरः इन्द्रिया पदी र्घप्रकट नापवते शीघ्रं पतते यः समि युत्वा न्नि तरो योति पु सत इति

राम.
१४

निपुत्रं मातरे प्राणः तद्वा नृवलवानभिभारततया अत्यंतं उत्सन्नः स नृगराते मां सुवेति प्रात्यमाना नां गवां महाभाग्यमस
 हमानो ब्रह्मावत्सावत्स पांश्च हतवान् तदा स्वयमेव भगवान् वत्स वत्सया कोराजात तं गावो गोप्यश्च जात वंत्यो न तु ब्रह्मेसा
 दाम्भा हिंकारवतीति। हिंकारवती वसुपत्नी वसुनां वत्समिच्छती मनसाभ्यागात्। दुहा मपि भ्यां पयो अघ्नेयं सावर्धतां महते
 सोमगायः॥ १॥ अत्र ज्ञात्यमि प्रायेणैक वचनां सर्वा उषिगौर्गोपी चत्वं पुंसे वं दृष्टो प्रेमाति शया त्रहिंकारवती हिंकारं मूर्द्धि आ
 घ्राणं व कुर्वती वसुपत्नी वसुनां वत्समिच्छती मनसाभ्या वंशो राजापतिः पालयिता यस्याः सा वसुपत्नी। न चानाष्टौ वसवो व
 सव दार्घ्यः माता रुद्राणां दुहिता वसुनामित्य मत्र वसु दुहित्वेन कृताया वसुपत्नीत्वा योगात्। वसुष्व हर्षश्चादिक मेरा म्
 रापरपयीयो वसु देवस्य पितेति प्रागेव व्याख्यातं। ततश्च वसुनां राजा वत्सं वसुवंशो द्रवं कृत्स्नं स्व वत्सी भूतमिच्छती मनसाभ्या
 गात् मनसेव जातवती अपमिदानीं विस्तुरे व वत्सरूपेणायातीति। एवमेवास्मिन्माना धेनुः दुहां दो ग्धी रांमप्ये अघ्ना अदि
 धाघातिनी सेयं योवर्धतां वर्धयतां। यथा कृत्स्न वत्से सति हीरमवर्धयदेव मित्यर्थः॥ महते सोम गायके वत्याय। अस्मिन्
 दोह निमित्ताभ्यां संप्रदानत्वेन दोह्यत्वेन वा। अस्मिन् दोह मी देवतात्वादधुत्वेन संस्कृतत्वाद्वा। अत्र सेयमिति पदाभ्यां अ
 गादिति पदाभ्यां च पूर्व वृत्तांतस्त्वकाभ्यां वसुनां वत्सं वसुपत्नीति वशब्दः श्रीभाग वतो पदं हिता वत्स हरण कथा स विता ॥

गोरिति। गोरमीमेदनुवत्संमिधंतं मूर्ध्निनेहिदुःकरो ज्ञातवाड। सकारांघर्ममभिवावशानामिमातिमातिमापुं पचतेपयोभिः॥
 ११॥ सेवंगोः अनुवत्सं वत्सराहृतं सवत्समनुयन्वा ज्ञातं वत्सं श्री कलं अमीमेतप्रमितवती। कीदृशंमिधंतं मिधवं।
 जंकुवीरांकपटवत्समित्यर्थः। कथममीमेदेत आह। यतः मातवैमातुवत्संपरीक्षितुं उतिष्ठितं मूर्ध्निनेहिदुःकरो तदिका
 रेणाघ्रातवतीमनसा ज्ञातत्वेपि आघ्राणेनापिवं ज्ञातवती कथमेतदत आह। सकारांघर्मसरतीति सकारां अमिसरंतं य
 र्मं घर्मवंतेशी घ्राणपनम्यमेरास्तेदवंतं अभिवावशाना सर्वतः शब्दं कुर्वीणा वत्सस्य वमा पुंशब्दं मिमातिपरिविनाति तत
 अथयोभिरुधः स्त्रेः पयते प्रसोति प्रस्यं दते भगवद्रूपो वत्ससं तरात्मत्वेन सत्रिहिततरत्वात् दूरागमनेन विद्यते नाप्यभि
 तो गोभिः सशब्दमन्विष्यते नापिशब्दविशेषद्वाराऽयं मदीयो वत्स इति निष्पीयते नापिन ज्ञानानंतरंगोः प्रसवः प्रवर्तत
 इति। अनात्मा हि संशयविषययोगोचरो दृश्यते न तात्मेति। अहं न वेति वाऽनहं वेति तयोरात्मन्यदर्शनात्। अतः प्रत्यक्षपरा
 कृत्वत्सर्पोर्मेदं जानानो गो गोपी गरोधातुरप्यतन्महिमज्ञातवरीयानिति भावः॥ ११॥ अथोक्तेविषये वत्सा संशयवानभूदित्वाह।
 पुक्तेति। युक्तामाता सीदुरिदृक्किराया अतिष्ठद्गर्भो वृजनी व्युतः। अमीमेदत्सो अनुगमपश्यद्विष्मरूपं त्रिषु योजनेषु॥ १२॥
 दक्षिणायाः धुरिकर्मफलानामुपरिभागे स्थिते न विधिनेति शब्देः॥ मातामिनामनयेति मातादिव्यदृष्टिर्बुक्ता। वत्सानां परीक्षणे

राम.
१५

नियुक्तासीत् मया वत्सेषु वत्सयेषु वदतेषु किमिदानीं ब्रजे वृत्तमस्तीत्यालोचितवानित्यर्थः। ततश्च किं दृष्टमत आह। तिष्ठरिति।
 वृजती बुक्तासीत् मया वत्सेषु वत्सयेषु वदतेषु किमिदानीं ब्रजे वृत्तमस्तीत्यालोचितवानित्यर्थः। ततश्च किं दृष्टवृजगता सुवती
 पुमात् पुमात् पुगर्भः वत्सः अंतरिवांतः गर्भ एव निकटे एव अतिष्ठदित्यपश्यत्। ततो नुपश्चादत्सो विसोः पुत्रो वत्सा गंयत्रस्य
 वत्साः स्वापितास्तां भुवं अमीमेतपरीक्षितवान्। ततस्त्रिषु योजनेषु व्यवहिते देशे विष्मरूपं अपश्यत्। विष्मरूपस्य भावो विष्मरू
 गोपीवद्विशेषावधारणो सामर्थ्यनासीदिति भीवः॥ १२॥ ॥ अन्येषां विषय एकासीदित्वाह। यइति। ये अवं चित्तां उपराच आहुर्धैपरां व
 ताऽं उ अर्की च आहुः। इन्द्रमया वक्रयुः सोमतामिधुरानपुक्ता रजसो वदंति॥ १३॥ ये अर्की वो वत्सा दयः कलसृष्टाः तान् उतिष्ठि
 तं परावः पूर्वीं वृत्तं सृष्टान् आहुः एवं ये परां वत्साऽं उ अर्की च आहु रिति स्पष्टार्थः। फलैवं विपर्ययेणा इत आह। याया इन्द्रः क
 लः चातविधाता लोउभो वक्रयुः निर्मितवंतो पुरुषव्यत्ययार्थः तानियेषु ते अर्की वदसुक्तं हे सोम सोमाभिमानि न विहो धुरानपु
 क्ता रयादिधुरि नियुक्ता गकादय इवरजसः विपरीतवुदिरूपं रजो वदंति नृपरावः॥ १३॥ ॥ संत्वे वंगो वृत्ते तरेषां वत्सेषु कस्मात्सु
 मा संशयविपर्ययाः ये तु वत्सादयो वर्षमात्रं निरुद्धास्तेषां गतिः केत्यत आह। यस्मिन् नृ इति। यस्मिन् नृ सध्वदः सपरति निमित्तं
 ते सुवते का विविधे। तस्मादाहुः पियलं स्वादयेत क्रोत्रयाघः पितरं न वेद॥ १४॥ मध्वदोऽन्नममृतः सुपरतिः शोभनपतनाः कूर्दनपतं

बाला यस्मिन् नृहे निविशंते उपविशंति विद्ये सर्वे अथि सुव ते व क समा ज्ञापयंति । त्वमेव वत्सा न्वेषां कुरु वयमश्नुस्महे
 ति । तस्यैव वृ कस्य स मी ये यत् पिप्य तं स्व हस्तस्य मुदं शकलं अये सं वत्स रात्रं वत्सा दुइ तत्वा दित्या दुः तत् पिप्य तं अती
 तिः पिवत्सरेन उन्नय तत्र उ कर्षेण नष्टं । तत्र हेतुमाह । यः पितरं न वेदेति यः यत् यस्मात् पितरं सं वत्स रं स भोक्तुं नो न वेद न जाना
 ति पितरं दत्तं सं वत्स रं वाची पंच पादं पितरं द्वादश कति नित्य वदष्टः सं वत्स रमात्रः कालो गोपानां कुरा वद तदुप वृंहरो
 स्पष्टं । १४॥ अथ गोवर्धनोद्धारमाह । आशु वमिर ह्येभिर कुमर्च रि चं वत्स मा विद्य त्रि मायिनि । पातं वा यस्य प्र चरन्ते दे मे सं
 वर्त यंते वि च वर्त यन्त हा । १५॥ यस्य इन्द्रस्य स्वेद मे सुकीये गृहे शवै शत संख्याः वाशब्दाद धिका वा सं वर्त यंतः सं वर्त प्रत्ययं कु
 र्वतः सं वर्त कानां मेघाणाः प्र चरन्त स व च्चरंति स इन्द्रः यावमि रिति याव स मुदा य रूपः पर्वतो लक्षते तेन अह न्येभिः अहः
 कृतं अहं हिः हेतुभिः ऐंद्रं म ह मुत्सा घ पर्वत महे प्र वर्तिते सतीत्यर्थः । वरिष्ठं उ त्त र त मं व ज्ञे व ज्ञ प्रायं वर्ध मायिनि माया मृगी न
 त्रि के कृत्स्ने अकृ मिः पुनरातः सत्त रं भी रात्रिभिः परिमिते न कालेन आ विद्य त्रि सर्वतः कुरति । सत्त रात्र्यं वर्ध गो कुलो परि कल्पं
 त वर्षं व कारेत्यर्थः । मापी तु अहः अहानि कृतं वि वर्त यन् विपरीतं वर्त यन् कुर्वन्ने वा से इति शेषः । स चापदि पितु मं तमि व क
 यं रत्नं दधा सि भर द्ध तयो वशे । १६॥ तं महता वर्षे रा वृजो नाश नीय इत्येवं रूपो अस्य इन्द्रस्य रीतिं क्रिया प्रकारं परशोरिव केवलं

राम-
१६

जीवनैवेद करी मालोच्य अस्य इन्द्रस्य प्रत्यनीकं तदीय भाग हर्तृत्वेन शत्रुं वर्धतं अस्य सदा वार्षिकं सवर्ष सः स्वरूपस्य भुजे धृतमिति
 शेषः । अस्म्य अपरं नत्वं पर्वतं धर्तुं तदा वामन वदे हेन दृष्टिं प्रायेत्यर्थः । स चास रव्या गो वृंहं देन निमित्ते न यदि यदा पितु मं
 अत्र वं तं रूपं निवास मि व गोवर्ध नम करो त् तदा विशेष प्र जाये प्र जानो भोगार्थं तत्र तं जातो जातो य दुत्कृष्टं वस्तु तत्सर्वं दधाति
 निदधाति । की दृश्ये विशेष । भरद्वाजये भरस्यै लभारस्य द्ध तिरा कानं अंगी करणं यत्सैसा भरद्वाजस्यै । १६॥ तमस्येति । तमस्य रा
 जा वरुणा सम ष्चि ना कृतं स चं तमा रुतस्य वेध सः । दाधार दह मुत्तम महर्वि दं वृजे च विस्तु साखि वां अपो र्णो तो । १७॥ तं अस्य कृष्ण
 स्य कृतं गिरियज्ञं वरुणो राजा तथा अग्नि नो देवो तं कृतं स चं तं अ नु कृत वं तं मारुतस्य जातं प्राणस्य वेध सः विष्ट सष्टुः इन्द्रा
 न्ये वां देवानां स कृतः सुख करो म्दित्यर्थः । यत्र निमित्ते दहं दहं अहर्वि दं क्रतो लं ज्वारं पर्वतं उ त्त मं दाधार दधार विस्तु हं तो नेति शेषः
 षः । वृजे च ते ने व अहर्वि दं शैलेन अपो र्णो ते आ छादयति यतः सरिव वा न्मित्राणां ज्ञा र्णार्थमिति सार्थः । १७॥ एवंगवां वाको कृते
 भगवर्ष इन्द्रः उप कृताः सुरभ्या द्योगा वस्य प्री ताः सह भूय व्र जं प्रति आगं तु प्रार्थयंते । तावामिति । तां वा क्तु सु म्मसि गमये
 यत्र गा वो भूरि ष्टंगा अयासः । अत्राह तदु क्ता गायस्य वृष्णः परमं पद यवधाति भूरि । १८॥ ता ता नि वां युवयो राम कृष्णो वी रुनि क्रि
 डा स्या ना नि ग मध्ये गं तु उ रम सि उ रमः कामया मोह । यत्र ये पु वास्तु गा वो भूरि ष्टंगाः म हा ष्टंगाः अयासः अयंति सं चरंति अ व्र

स्मिन्लोके अहं प्रसिद्धं तत्र उरुगायस्य महाकीर्त्तः वल्लः परमानन्दवर्षिणः परमं महत्तपःस्थानं भूरिश्रुतं तं श्रवणं भूमाग्रे भाति।
 १८॥ ॥ एवं मनोरथं कृत्वा ते पुष्पमावागते पुद्गलं जेष्ठेन वदुःमानयन् भगवानुवाच। अथ भूमिति। अथ भूमा समाना नो सप-
 तां नो विषासहिं हं तारे शत्रूणां कृषि विराजं गोपतिं गवां। १९॥ हे इन्द्र मानो समाना नो सजातीयानं रुद्रियाणां अथ भूमे सं कृषि-
 कुरु। सपत्नानां शत्रूणां विषासहि पुद्गलं सहन समर्थं हे तारे शत्रूणां कृषि। तथा विराजं विरोषेण राजमानं कृषि। तथा गोपतिं गो-
 गवां च विराजं कृषि। १९॥ ॥ ततो भिरिद्रेण च गवां राजेभिषिक्तो विस्तृता रमोति दाम्प्या आगाव इति आगावो अगमन्तु तमद्र-
 मक्रन्सीदन्तु तोष्टे रणयेत्तस्मै प्रजावतीः पुरु रूपा इह सूरिं द्राप प्रवीरुषे सो दुहानाः॥ गावः आगमन्त्या गताः ३ त अथि च भ-
 ममयदाभिषेकं च अक्रव कृतवत्सः ३ भयत्र मंत्रे घसे तिले लुक्। गमहन जनेति मे रूप धालोपः। संयो गोतलोपस्यो भव्य।
 अतः परं भवत्सः गोष्टे सीदन्तु ३ पदि शंनु। अस्मै अस्मान्तरा पंतुर मयंतु। प्रजावतीः प्रजावत्यः पुरु रूपाः सेतर क्रपाट लाघ-
 ने करुषवत्सः इह स्युः भवेत्तु प्रवीर्देव लोक स्थाः इन्द्राय सा आयमो क्रे नित्याग्नि होत्रे वाऽग्नेः प्रवीः कृतिः प्रजापतेरुत्तरैर्देवैर्दत्त-
 मि तिष्कतेः प्रत्यहं उषसः उषः कीलान् अत्यंत संयोगे हि तीया दुहानाः दोहं ददत्यः सूरित्पकृष्यते। २०॥ इन्द्र इति। इन्द्रो यत्नेन द-
 राते च शिह तु पेदराति। भूयो भूयो रयिमिदं स्वर्ध्वयत्रभिन्नेष्वित्ये निदधाति देवसुं। २१॥ इन्द्रो देवतापत्नेन यजनशीलाय दराते द-

राम.
१७

दत्ते च यजमानाय शिहृत्तिकत्यारां पंचानं दक्षयति। ठपेत्समीप एव अविर्कं वेनै वददाति स्वं कृतु फलं ननु मुषापतिन पुष्पा-
 ति। अथ भिचारेण कृतु फलं दइत्यर्थः। भूयो भूयो धिकमधिकं अस्य यजमानस्य रयिं धनं इह एव वर्धयन् तमे वदेव पुं देवैर्दे-
 तिसंयुज्यत इति देव पुस्तं देवानां भक्तं अ भिन्ने शत्रु कृत मे दरहिते खित्ये समुदाये निदधीति। तस्मै सजाताना माधियत्तं ददातीत्य-
 र्थः। २१॥ ततो निर्मया गाव आसन्निता ह। नता इति॥ नतानां ति नदभाति तस्करेणा सामा मित्रो व्यधिराध धर्षति। देवांश्च पामिर्ष-
 जते ददाति च ज्योतिनामिः स च ते गोपतिः सहा २२॥ ताः गवो न न शंति न न शंति तस्करश्च ताः गाः न दभाति नाभिभवति आ मित्रः अ-
 मित्र प्रभवो व्यधिः पीडी आसां गवां एताः गाः न आदध धर्षति न भीषयति। यामिर्गोभिः यत्प्र भवेः पय आदिभिः देवा न यजते तथा-
 याम् ददाति दहिराण तेन ताभिर्गोभिः ज्यो कृ निरंज रं गोपतिः सर्वे पि गो मान् स च त इत् संगतो भवसि दुः॥ २२॥ नता अर्धेति। नता-
 अर्धरे राउक काटो अश्रुतेन संस्कृतं नमुपयेति ता अभिः उरुगायमभयं तस्य ता अनुगो वामर्षे स्व विचरंति यजु नः॥ २३॥ ताः गाः अ-
 र्वाहय रूपी केशीना मय्यसुरः रराउक काटः रराउना क कटयति अत्रि शये न आ वरेणाति न भीगर्भ इति रोचुक काटः न अश्रुतेन द-
 प्रोति वशी कर्तुं न शक्नोतीत्यर्थः। तस्य गो यथे प्र विष्टमात्र स्य कस्मे न नाशितत्वात्। तथा ताः गावः संस्कृतं वं संस्कृते नैव-
 ह विरादिना तृप्तः सन्त्रायत इति वा संस्कृतं अष्टावत्वारिंशत् संस्कारं वतं त्रापत इति संस्कृतत्रोऽपिः तं प्रतिनाभ्युपयेति। नव-

वैशेषिकं तृतीयः। कृत्स्नैव वा उदस्यापि पीतत्वात्। एतच्च रोगादेरप्युपलक्षणं। निर्भयत्वे हेतुमाह। उर्विति। उरुगायं महा कीर्त्यम्
 भयं भयहीनमनुलस्य तस्य मर्तस्य च नो नंदादेर्गीर्वा विचरंति। १३॥ ॥ पूर्वमंत्रो यज्यस्तस्यावरोधोऽन्वत्रापि म्रियते। हस्त
 इति। हस्ते दधानो नृणां विश्वान्यमेदेवान्वा द्रुहानि वीदना विदंती मन्त्रनरो विधेयं वा हृदा यज्ञं ह्यन्ते नो अशंसन्। १४॥ हस्ते भुजे विष्ठा
 निसर्वाणि नृणां वलानि दधानो हस्तेनेव गुह्यं प्रसूयतु गुह्यं यानि वीदन् प्रविश्य स्थिरी भवतु ततो मुखे हस्ते विद्वद्भिर्गते क
 र्कटी फलवद्दिदीर्घा च केशिनि देवान् अमे सुखे धातु अदधात्। एतच्च भागवते द्रष्टव्यं। विदंतीति। ई एतं सुखमित्यतः अवभृमो विदं
 तिलभंते नरो मनुष्याः। ये धियं धाः बुद्धिं धारयन्तः निगृह्णन्ते योगिनः यतयतः यदनुग्रहात् हृदा भवेत्सेवतच्छात्रपरिचित्रानुमंत्रा
 न् अशंसन् हिरण्यगर्भाद्याः शिष्येभ्योऽकथयन्। यथोक्तं। तेने प्रसूतद्वय आदिकवय इति। १५॥ ॥ पूर्वमंत्रे सवितं अग्निमया
 भावे हेतुं कृत्स्नं कृतमग्निपानं प्रदेष्टोत्तरस्तेन मंत्रेणाह। सजिह्वयेति। सजिह्वया चतुरनी कर्त्रं ते चारुवसानो वरुणो यत
 न्नरि। न तस्मै विप्रपुरुष त्वत्तावयं यतो भगः सविता दत्ति वार्यं। १५॥ समाधीयस्यो परिदं द्रेण सोवर्तको मेघगणः प्रेरितः सः दा
 वाग्निरुपि शोऽसुरस्य विनाशे चतुरनी कोऽपि चत्वारिंश्विद्योऽप्येते जावाप्यार्यानि अनीकानि सैन्यानी वप्रतिपुरुषकारणा
 निसंत्यस्य स चतुरनी कः। तथा हि। वक्रभिः पातु सुभिरद्विवाती ववा पुना कादी पार्थिवं दग्निः शम्पतीति प्रसिद्धं। आतुरोऽग्निर्दे

राम
१८

र्वनो मिनाशमपि तुं युक्तः माहेश्वर इव वेस्मैवे नन्दरेण। अथाऽपि मन्त्रे च त्वत्वात् सत्यात् तस्य सजिह्वयेव अग्निं आतुरमग्निं कं
 जं ते हि नस्तिकी हृष्टाः चारुवसानः। १६॥ मनुष्यशरीरं दधानः वरुणः भक्तान् रोगपादीन् स्वीयत्वेन दृष्टवान् यत नृपतमानः
 तस्य एवं विधस्य पुरुषत्वतो रूपाणि द्वितीयाभावप्रत्ययस्यादसः। वयं न विप्रनजानी मयतो मानुषे च दृष्टमपि सवा
 ग्निपानं करोति। यतो यदनुग्रहात् भगो माग्यवान् सविता सूर्यो वार्यं वा रिस्वार्थे व्यज्रदाति ददाति। १५॥ ॥ यद्वा। कृत्स्नं एमेत्य
 स्यानेतरो मंत्र उदाहार्यः। सद्यो जातस्येति। सद्यो जातस्य दृष्टानमोजो यदस्य वातोऽनुवाति शोचिः। रिणक्ति तिग्मा मतसेषु
 जिह्वां स्थिरा चिदत्रा दयते विजंभैः। १६॥ सद्यो जातस्य शिरोरेव कृत्स्नस्य अजः सामर्थ्यं दृष्टानं दृष्टो दृष्टं सर्वमित्यर्थः। यत शोचिः
 ज्वाला जालं अतसे पुष्पक तरो पुवातोऽनुवाति संवर्धयति तन् अस्मिन् शिरोऽस्ति ग्मां जिह्वां अनु इत्यनु कथ्यते तां प्राप्येत्यर्थः।
 रिणक्ति रिच्यते न प्यतीत्यर्थः। स्थिरा चिदत्रा। यथा स्थिरं पायसाद्यन्तं ददित्यर्थः। तत्र हेतुमाह। दयते विजंभैरिति। एवमभेस
 यो जातो जंभैरसुरैस्सुरैर्हेतुभिः विविशेषेण दयते तैः पीडितं लोकपालयति अतो महात् कारुणिकोऽयमेव शरणी करणी
 य इति भावः। १६॥ उपेदमिति। उपेदमुपयचनमासु गोषूपच्यतोऽप्यत्र भस्मस्येतत्सुपेदं तद्वीर्यं। १७॥ हे उपेदं तद्वीर्यं जाय
 त्यपि सति आसु गोषु इदमुपयचनं निहितस्य गर्भस्य विनाशार्थं पुनः अथ भासुरेण क्रियमाणं रेतः सेचनं उपेदं तद्वीर्यं

कथं संसृष्टं जायतां। अर्द्धं च यो राघोऽपराधो पादसरणाथै। ऋषभस्य रेतसि निमित्तं भूते सति। १०॥ इत्यंगोपवचः।
 त्वाकस्मिन्नकृतो वधमवधः प्रदेशांतरेष्वप्यते। प्रनेमस्मिन्निति। प्रनेमस्मिन् दृष्टे सोमोऽंतर्गोपाने ममाविरत्वा कुरो
 ति। सति गम्यं गंवृषभं पुपुत्सु न दुहत्स्त्वो वहुले वदोऽंतः। ११॥ यो तर्गोपाः अंतर्गोपा भीनेमस्मिन् अर्धे स्वावरप्रवेचे सो
 मोमामतयोषकः प्रदृष्टो प्रकर्षेण दृष्टो वेदे सोमोऽपधी नामधियति रित्यादौ। यम्यनेम अर्धप्रपंचं अस्वा अस्वावरं
 गमत्वेन आविस्पृष्टयति सो तर्गोपास्ति गम्यं गंती दृष्टो गंवृषभं वृषभासुरं पुपुत्सु न यो दुमि वृत्तु दुहो दुह्यतस्त्वो युद्धे
 न हत्वा स्त्रितो भूदित्यर्थः। कीदृशो सो वहुले महति जने संसारे अंतर्हृदय पुंडरीके रूपे उपाधी वदो मायया कुरोति। यो य
 मंतर्गोमी जगद्देतुः स एव जीवभावं प्राप्ता न सुप्रतिविंवा न स्थावरजंगमा न्यातीति भावः। १२॥ अथायासुरग्रसमात्मा
 नंगो यज्ञो निवेदयति। अजोन कृमिनि। अजोन हां दधार पृथिवी तसंभवां मंत्रेभिः सत्यैः। प्रियापदा निपमो निपादि
 विष्मापुरग्रे गुहा गुहंगाः। १३॥ यथा जो विस्तुः पृथिवी महती कां भुवं दधार दधार। धां वतस्मम। मंत्रैः स्वी देवि चारैः वलि
 बंधनार्थं कृतैः सत्यैः निमित्तभूतैः एवमयमसुरोऽस्मान् ग्रसितुं अधरेण हतु नाभुवमाक्रम्य ऊर्ध्वं रात्रि व सुतभासेऽतस्त्वं
 प्रिया प्रियारां गोया नो वधः पशु नो च पदानि मार्गे गमनं विह्वानि निपादि निली नानि सर्वेषामसुरमुत्से प्रविष्टत्वा तपादि अर्था

तनेवा निपादीत्यस्य निहीना मनुलसनादीत्यर्थः। तत्रोपायमाहुर्विद्येति। विष्मायुर्विष्मस्य जीवनप्रदाता त्वेह अये जातरूपेणांतः प्र
 विष्ट सहायकः शरीरगुहायां गुहं गृहं यथा स्वात्रया गाः गच्छेत्त्यर्थः। अयं भावः। अस्य दृष्टादिना वधे तर्गोपा नो वधः स्यात् अतोऽस्यां
 तः प्रविष्ट इतोऽप्यधिकपास्त शरीरवृद्ध्या न विदारययेति। तच्च तथैव चकार भगवान् अत एव वाक्यशेषे स मे वधीराः संमाय
 त्र कुरितितच्छरीरस्य सप्राकारत्वं श्रूयते। पुराणोक्तस्य गोपक्रीडास्थानत्वं स्मर्यते। १४॥ तदेवं सत्यवसादित्यादिना ग्रंथे नग
 वां लालनपालनादिकमुक्तं। संप्रति वयः संधिगतस्य भगवतो गोपीपुविनोदादिरनुग्रह उच्यते। गोरीति। गोरीर्मिमाव सविला
 नित कृत्येकपदी द्विपदी सावतुष्यदी। अष्टापदी नवपदी वभ्रुविषी सहयः प्ररुदं मंत्रे कचो अहरे इत्यत्रा हरत्वेनोक्तः सः सहसा
 कुरावा देवतारूपः परमेष्ठो मन्त्रतीरतरोरुद्ध प्रदेशे स्त्रितो गोरीः पतिवराः कन्याः मिमाव विह्वेपनिनिदेत्यर्थः। कथं सलिलानि
 त हती त्वं यदि वभ्रुविषी सुद्धा भवितु मिच्छसि तर्हि एकपदीत्यादिनवपदी भवेति। जात्यभिप्रायेणोक्तवचने। अपमर्थः यतः न
 ग्रीभूयतीत्यर्थं जलानि सृष्टंती स्त्रीतिर्यशक्तिं हिरोतीति प्रपंचसर्वी स्या भूताः स्वापराधजेन दोषेणाभिभूताः स्या यदि वतस्य
 रिहारेण भवती नो मे मर्थे का सितर्हि नग्रा एव संतुः एकपदो भवत एकपदं वहिरागच्छते स च न तथा कृते पुनर्द्विपदी भवेत्या
 ह। एवं नवपदी त्वं तमुक्ते तास्तद्वचनमलंघयं त्यक्तयेव कृत्वा वस्त्राणि परिदधुः। उपरं दृष्टो तु यो मस्त्वत्वं वस्त्राणि हरत एवोक्तं।

अतो न व प घ नंतरं व स्वाणि ददावित्यपि योजो ॥ २० ॥ एवं गोरीर्मि माये सुकरीत्या विप्रलब्धानामपितासां आत्मन्यनुरागमालस्य सारदि
कासुरात्रिषुताभ्योरतिमदाततत्राविंशरीपाटयिः ॥ ओर्वप्रा इति ॥ ओर्वप्रा अमर्त्या निवोदे चुरदतः ॥ ज्योतिषा वाधते तमः ॥ ३१ ॥
हे रत्रित्वं देवी दीव्यं ती अमर्त्या अमानुषी त्वं उरु अंतरि हं ते न तत्त्वा इन्द्र वाद्यालस्यं ते ताव तया निवतो नि ही नं स्थानं
येषा मस्तिता न निवतो भू रानु एवं उदतो देवगंधर्वा दी श्व अप्राः प्रीत तत्पसि यतो भवती ज्योतिषा चो द्रेण तमो वा धतो
ज्योत्स्नावत्यो रात्रयस्त्रे लोका मानंदयं तीत्यर्थः ॥ ३१ ॥ सिनेवेति सिने वस्तुमंदधातु स्तर्नदि धुते यप्रतीका ममाह जातो यमोज
नित्वं जारः कनीनां यतिर्जतीनां ॥ ३१ ॥ पमो गिरूषो तर्फी श्री जातो तीतो तीतोर्थः सर्वे पिसरवा एवं जनि त्वं जनयितव्यमपि सरवम
तः सरवकनीनो कन्यानां जनीनो बुवतीनो च जारः पतिश्च सवता सुअमं सुरवं दधाति धारयति ॥ तथा कन्या जनीव जारे यमं द
धाति तवेत्यर्थः कीदृशी सेनेव सर्वे य सा कल्पेन सृष्टा कन्या जनीव त्वे यप्रतीका दीव्यमान शरीरास्त्रिषुः कस्यप्यन्यो न्यं वि
घट्टने वे च्छो भोजनयेतः कीदं तीत्यर्थः ॥ ३१ ॥ ॥ अत्र स्त्रीणामाकर्षणार्थं भगवता वंशी ३४ः कत संवरीय सृष्टिर्दीप्या गायंती
ति ॥ गायंति त्वा गायत्रिणोर्वं त्यर्क मर्किराः ॥ ब्रह्म रास्त्रा शत क्रतु उदंश मिदये मिरे ॥ ३३ ॥ हे शत क्रतो तदु पाधिक विद्योता तां
गायत्रिणो गायत्राख्य सामगाता रोगा यंति ॥ तथा किं राः सोमा अययः प्रभृति द्वद्वयं तोय जमानाः अर्कं अर्कं मंडलांतस्यं तौ अ

राम
२०

र्चति प्रजयेति ॥ ये तु त्वां गेयमर्च्य च वंशमिव मुरली कांडमिव तदेव वादयितुं उद्ये मिरे उद्य मेकारित्वं तसे वं दाव न स्वाः स्वावरजं
माः ब्रह्म रा एवा त्वच्छरी रं नेषितानेक कोटि ब्रह्मां उधिय तयो ब्रह्म रा दिरूपेण स्त्रित्वा त्वां मुरली वादने प्रवर्तयंतीत्यर्थः ॥ ३३ ॥
॥ यस्तानो रिति ॥ यस्तानोः साधुमारुह दूर्यस्य ह कर्त्तव्यं ॥ तदिंद्रो अर्थं चे तति यूथे न दृष्टिरे जति ॥ ३४ ॥ इंद्रो भवान् पतय सानोः
साधुमारुह दूर्यस्य ह कर्त्तव्यं ॥ तदिंद्रो अर्थं चे तति यूथे न दृष्टिरे जति ॥ ३४ ॥ इंद्रो भवान् पतय सानोः
रवं ततः स्वाना तमुरि अत्यंतं अस्पष्ट स्पष्टी कृतवानसि सर्वे यां अदुरागो चरं कृतवानसि ॥ तत तदा अर्थं अर्थमानं जडमपि
स्वावरं चे तति चे तन व दक्का दव दवति ॥ किमु तजंगमं तदा च दस्मिः दस्मि वंश्यः कृष्णः स्वप्ने न सह ए जति ए जते अत्यंतं सोमत
इत्यर्थः ॥ ३४ ॥ ॥ न उधर्म संस्थाप नार्थमवती र्तास्य भगवतो वा ल्ये मात्तया गादिकं वयः संधौ वजार कर्म त्यजे दमु क्रमि त्या सं काप
रिहरति श्रुतिः ॥ साकं जानामिति दाम्पो ॥ साकं जानां सप्त यमा डुरेक जंष लिघमा न षयो देव जा इति ॥ तेषा मिष्टा निविदिता निधामशः
स्वावेरे जंते विक तानिरूपशः ॥ ३५ ॥ ये पूर्व सप्त अर्थ गभी उ क्राप्ते पांसा के जानां सह जाता नां सधे स सधे सप्त मंरा मे एक तं एक स
ब्रह्म रोगां शा ज्ञातं जीवमाहुः ॥ षडि त्पडे वयमाः यमलजाः ऋषयः षडिंद्रियाणि प्राणा वा अ वय इ ति श्रुतेः ॥ देवजाः देवेभ्यश्च
प्रादिभ्यो जा ता इति आहुः ॥ तेषा मृषीणां इष्टानि दृष्टादिफल भू तानि शरी रणि धामशः धाम सु धाम सु अधि देवं स्वे स्वे स्थाने विहि

तानि विशेषेण धृतानि संति चंद्रादिमंडलेषु। तान्येव स्थावरे सप्तमं यजीवस्य भोगार्थं रूपशः रूपे रूपैरिति रूपशः तत्र तुरुपी यच्चोत्रा
 दिरूपेण विकृतानि संति रेजंते शोभंते लोके। एतेन कारणाणि लोकि क दृष्टानि तान्यपि अध्यात्म दृष्ट्या विद्यावासनापां
 लुपोदयवंति भोक्ता तु स्मिर इति सत्तार्थगर्भमंत्रस्य तात्पर्यदर्शितं। अये भावः यथा भारते ज रत्नाखेपितुमि कुश संव मूलग
 तं मृषकादिरूपकेण स्ववंश संव पुरुष संसारकालाः प्रदर्शिताः एवमत्र देवकादिरूपकेण व्याप्ति कोर्षो दर्शितो न त्विराख्या
 यिकायां तात्पर्यमिति ॥३५॥ द्वितीयं दोषं परिहरति ॥ द्वियस्सती रिति ॥ स्त्रियः सती सौ उमे पुं स आहुः पश्यदरुणवान् विवेत देवः
 कविर्कः पुत्रः स ईभाविके तयस्ता वि जानात्स पितुष्यिता सत् ॥ ३६ ॥ स्त्रियोगोप्योऽपि सतीः अविस्मृतस्वधर्मा एव यतः तान्ताः पुंस्त
 मार्गं ते त्रिरीयाः स्त्री त्वेमेवा उदर्शयंति। तां स्त्रियः पुंसः महा पुरुष संवंधिनी रेवाहुः जगदात्मना कृतेन सह रममाणानां तासां नप्राप्ति
 व्रत्यभंगोस्तीत्यर्थः ॥ एवं पश्यत् पश्यन् अरुणवान् व रुष्यान् न विवेत एतदजानन् अंध एव ॥ एवं कविः कृतदर्शी भगवत्स्त्री
 तातात्पर्याभिज्ञः सः ईशमानि सर्वाणि भूतानि विवेकेत जानीते यश्च तातानि विजानात्तद्विजानीते स पितुष्यिता गुरोरपि गुरुः सन्
 असत्तदी व्यते। अत्राख्यायिकायां तात्पर्यभावादर्थं तरेमेव विवेकितमिति न कश्चिदोष इत्यर्थः ॥ ३६ ॥ एतदेव स्पष्टयति। अ
 व इति। अवः परेण परेणावरेण पदावत्तं विभ्रती गौरुदत्वात् सा कद्दीची कं सिद्धं परागात् कसित्स्ते न हि प्रथे अंत निवृत्तिरूपेण लंबनेन अवः अवरेव

त ४

राम.
२१

रापदावत्तं विभ्रती गौरुदत्वात् सा कद्दीची कं सिद्धं परागात् कसित्स्ते न हि प्रथे अंत निवृत्तिरूपेण लंबनेन अवः अवरेव
 त्संधं मे विधती प्रकाशयंती तथा अवरेण प्रवृत्तिरूपेण पदापरः परमं धर्मं प्रकाशयंती गोः वाणी एता एता नि आख्याना नि उदत्ता
 त् उ त्क्रम्य स्थितवती। न हि देदे आख्यायिकाः प्रतिपाद्यंते अपितु तद्वारेणायत्तपर रूपो धर्म एवेत्यर्थः। सा प्रवृत्ति निवृत्तिरूपा वा
 क्कद्दीची केन सद अं चति प्रकाशते क मर्थ वाच्य दत्ताभिधेने कं सिद्धं किं वा स्थाने परागात् तद्वरे गतवती किं तात्पर्येण प्रति
 पादयति कसित्स्ते कसि अधिकारिणि प्रवृत्ति निवृत्तिरूपे फलं जनयति एतत्सर्वं दुर्ज्ञेयमित्यर्थः ॥ द्वियस्मात् इयं यथे अंत नीयो
 तिमि श्री भवति यद्ग च भवतीति प्रथं अनात्मा अवांतरवा का निवाऽत्रेति प्रथं विज्ञात संघातः कथा प्रबंधो वा। तत्र अंत सत्त्वा प्र
 पर्यवसायिनी येन हि। किंतु संघाताद न्य मेव प्रतिपादयतीत्यर्थः। यथा न हि स्यात्सर्वा भूतानीति रागतः प्राप्त हिंसा निवृत्तिमुदे
 न अहिंसाख्यायोगो गभूतो यमविशेषो विधीयते। स एव सम्यगनुष्ठितः अहिंसा प्रतिष्ठायां तत्सन्निधौ वैरत्याग इति योगशास्त्रो
 क्तं फलं प्रसूते। न चैतन्न स्य फलं किंतु निरोध समाधिरेव। तथा च निवृत्ति मुदेनावरधर्मार्थं मपि विधीयमानं साधनं परधर्म एव
 पर्यवस्यति। प्रवृत्ति मुदेन पर मोधर्म स्तारख्यायिकाभ्य एव उन्नेयः पूर्वमंत्रोक्तदिशा ॥ वित्कृत्स्नो वृत्ति गोपी पु विद्यावानितराज हो।
 तां च तत्कृत्स्नो वृत्तः संताभ्यो दादति जीविते इति रास कीडा तात्पर्यम् ॥ ३७ ॥ एतदेव त्सा दी नृहरता वृत्तसा ज्ञात्वा उक्तमित्याह।

अव इति अवः परेषां पितरं यो अस्या तु वेद पर एना वरेण। कवी यमानः कश्चिद्वचोचदेवं मनः कुतो अधिप्रजातम्। ३८। अस्य जग
तः पितरं यो नु वेद शास्त्राचार्यो पदेशमनुजानाति सकवी यमानो वस्तुतत्वालोचनपरः कः प्रजायतिः इह लोके प्रवोचत प्रो
क्तवान्। किं प्रोक्तवान् देवं क्रीडपरं मनः कुतोऽधिप्रजातं ततमनसो यो निभृतं वासना जालमेव संसारमूलमित्युक्तवानित्यर्थः। स
र्वोप्युपदेशो मनोनिग्रहं तदिति भीकः। शेषमुक्तांशं। ये अर्वाच इत्युक्तव्याख्याता। हासु परीत्युक्तव्याख्यातार्थे वः अ
न्येकः अभिधा कशीति सर्वतः प्रकाशने शेषे स्पष्टं। ३९॥ कुत्र कर्मादतस्य ब्रह्मण एव ज्ञानं तदीह। यत्रेति। यत्रा सुपरी अम
तस्य भागमनिमेषं विदधाभिस्वरंति। इने विष्णुस्य भुवनस्य गोपाः समाधीरः पाकमत्रा विवेश। ४०॥ यत्र स्थाने सुपरीः कूर्दं तौ गोपाः
अमृतस्य भागं अत्रस्य भुवनस्य गोपाः समाधीरः पाकमत्रा विवेश। ४१॥ यत्र स्थाने सुपरीः कूर्दं तौ गोपाः अमृतस्य भागं कवलं अ
निमेषंति मेषमात्रमपि कालमनतिक्रान्ते विदधा ज्ञानेन स्वप्रत्ययेन मन्यमाना अभिस्वरंति एहि कृष्णा इति कसंगवामचेष्ट
णार्थं गतं अभितः स्वरंति आकारयेति। अत्र स्थाने इनः स्वामी र्वचस्य कृत्स्नस्य भुवनस्य गोपाः पालकः सवेदांत प्रसिद्धो
धीरो मया वत्सान् हरता व्याकुली कृतोऽपि अवा कुलो मामां पाकं उजांतः करणं आ विवेश। ज्ञानिमात्ररूपो मत्वं स्वात्मज्ञानं
दत्तवान्। कत्स्नं स्वलीला तात्पर्यदर्शितवार्तित्यर्थः। अत्र हासु परेति मंत्रस्य तात्पर्यं यास्को कृदिशा जीवेशो यद्विरो देहवदे

जीवो मिमानतः। मुंक्ते देह गतं दुःखं नान्यत्तत्स्थोप्यसंगत इति। एवमध्यात्ममधिदेवं च यत्रा सुपरीत्यस्यापितात्पर्यं तत एका वगे
तव्यं। ननु कुत एव देहो र्वानं सर्वेषां मंत्राणां क्रियत इत्याशंका स्कादे केला ससंहितायां दहरविद्या व्याख्यान प्रसंगे उक्तं सेवाद
हरविद्यात्र विधाते परिकीर्तिता। आध्यात्मिकी भवेदेका तथा न्यात्वाधिभोतिकी। तत्र त्वाध्यात्मिकी सर्वे दुष्करान हि संशयः। आधि
भोतिकं संज्ञांतु तस्मान्मुक्त्यर्थमाचरेत्। सा तु दभ्रसभा मध्ये नृत्यमानस्य शूलिनः। दर्शनं नात्यदित्येतत्सम्यग्ब्रह्मपादितम्। तत्रे
वादकं विषयं परमेश्वरं तं उमासहायं परमेश्वरं प्रभुमित्यादीनि वाक्यानुदात्तस्य मज्जुर्वेदाक्यमेतत्र नान्यथ चेदृक्स्यादत्र शा
खां तरेऽपि। आलोच्येत सर्वमेव प्रयत्नाद्वारयेयं स्यादस्मदुक्तानुसारादिति सर्वत्र व्याख्याद्वैविध्यस्यातिदेश उक्तः। तेन ये ध्यातं
मिरोधसमाधावनधिकारिणः स्यामाधिभोतिकी भगवल्लीलाहृद्या रूढाचेतसमाधिकललाभो भवति। एतदेवाभिप्रेत्योक्तं श्री
मद्भागवते। आच्छिद्य कीर्तिं सुप्तो कांक्षितं त्यज्यं जसानुको। तमो नयातरिष्यंतीत्यगात्संपदमीप्सर इति। पुराणो तरेष्वपि वि
भोतिकं शरवभपसा ग्रंथे नोपवेदित इति स्पष्टं। वेदेवोक्तं। विसाः कर्माणि पश्यतेति। उपपादितं चेत्तदुपो हात एवेति कांश एव
यसा ग्रंथे नोपवेदित इति स्पष्टं दिक्। ३९॥ इति श्रीमत्पदवाक्यप्रमारा मयी दाधुरंधरचतुर्थ रवंशावतंसगोविंदसरिसूनोः श्री
नीलकण्ठस्य कृतोत्प्रेतमंत्रभागवतव्याख्यायां वृंदावनकांडाद्वितीयः। अथा कूरकांड आरभ्यते। तत्र देवानां हत इत्यादयः पदि

साद्विप्रसिद्धानि आत्मजा नार्थकृता विवक्ष्य चर्याणि उपनुसमीये एव अवि लंबिते मे वप्रभूषयन् अने ककोटि जन्मा राधन प्रा
 य्योऽपि अत्यन्ते वकाले न दर्शनं दत्वा ते घोसु व्रतत मायादमवित्यर्थः। कोदे वो महताशतेन स्वम करं पदं तद्वि सोः परमं पदमिति
 वेदां तप्रसिद्धं दर्शयति समहा कारुणिकतया तदेव नित्यं गोऽनुगामी सन् गोष्यदे निहितं दर्शयति तादृशं देवमस्मत्तोऽप्यनयतो दे
 वानां महदेकमद्वितीयमसुरत्वं तेषां समर्थन्यादेवा इत्यर्थः। अयं भावः। प्रणावादिप्रतीकं महता मपि विरमुपासितं तर्पयति प
 त्रिहेतुः नंदकुमारपदं तु गोष्यदंतर्गततयाऽत्यल्पकालिकं च संकृष्टा व्रतप्रतिपद्यते। होभाग्यवतो व्रजवासिन इति। तत्र प्र
 णवे यथा परं वा परं च व्रतयदो कार इति परापरव्रतत्वं एवं कल्पयेदऽपि महदकरत्वं तत्प्रतिपत्तुं यायत्वादिति ध्येयं। ॥ ५॥ मो
 क्षरा इति। मोक्षरा अत्र जुहुरंत देवामा पूर्व अग्रे पितरः पदज्ञाः। पुराणयोः सद्गताः केतुरंतमिह दे० ॥ ६॥ अत्र अस्मिन् गोष्यदस्ते
 महत्पदरे पदे विषये सुशोभानां भूमा नूनः अस्मान् देवाः मोमे व जुहुरंत इतो वलान्मापहरंत तत्प्रसह्य हरण इत्यस्य रूपं। त
 स्मा देव्यां तत्र प्रियं यदेन नमनुष्या विधुरिति रेवा तां तद्दर्शनविध्वकारितं प्रसिद्धं तथा हे अग्रे पूर्व पदज्ञाः उक्ते विधस्य पदस्य वेदिता
 रः पितरः विद्यावंशप्रवर्तकालेऽपि विद्यागोपनपराः संतोऽत्र तोऽस्मान्मा जुहुरंत तेषां नृपंगः। को सोयस्य पदमनिरहस्यमत आह।
 पुराणयोरिति। अकारलोप आह वः। ऋणोरुन्नवन्नोरिति वर। वक्रयोरित्येहि तो सप्रनोरुपाधोः कार्यकारणरूपयोरित्य

राम.
२४

र्थः अंतर्मध्ये सन् केतुर्ज्ञापकः। यत्प्रसादादुपाधोः स्वरूपं सिध्यति सचिदात्मा सावित्यर्थः। महदित्यादि प्राग्वत्। ६॥ विमे इति। विमे पु
 रुत्रापतयंतिकामाः शम्पत्वा दीधे प्रव्याप्ति। समिद्धे अथावतमिह देममहे०। काचिदाह। मेमकामाः विषयाः भोगोपकरणा सामग्राः
 विषतयंति विशेषेण यतनं पतसं कुर्वन्ति ते विषतयंति दृष्टमात्रा एव शोकेन मूर्च्छा जनयतो भुवि मम पतनं कुर्वन्तीत्यर्थः। अतः प्रव्या
 णि प्राचीना निशमि सुखानि शमिति मां तस्य ह्रीवस्य बद्धवचनं असले तत्वा त्रनुम् अक्षसा ह्नात्कृतौ तशेषः। दीधे दीधे मर्क्षिता
 सती कृष्णक्रीडवेशभरेण जीवामीत्यर्थः। अत्र शपथप्रवर्तकं देवानुपालमंते सर्वा अपि। समिद्धे प्रदीपे यौ साक्षिणि सति अतमि
 तसत्यमेव वदेय्यत देवानां महदेकमसुरत्वमिति। ॥ ७॥ समान इति। समानो राजा विभक्तः पुरुत्रा शपथेन या सुप्रयुतो वना नु
 अस्यावत्संभरति हे निमाता महदे० ॥ ८॥ समान एक एव सन् राजा गो गोपी गणस्य रंजकः पुरुत्राऽनेकधा विभक्तः विविधेन रूपेण भक्तः
 योषितो गोभिर्वत्सरूपी सन् गोपी सन् गोपीभिर्वत्सरूपी सन् कसि निमित्ते तदनभूतशयसति शेरते। स्मिद्विति शयोना मोहः
 प्रकर्षेण स्नेहातिशयेन संलग्नः कदा वनानु। वनाय नुपरिक्रम्य वत्सवत्सपरूपेण गतः सन्नित्यर्थः। व्रतणा तीते पुवत्सवत्सपेषु
 तन्मा त्वरं नंदयितुं सयं यथा तत्र द्रूपो वभ्रव एवमकूरेण हृतोऽपि अस्मान् नंदयितुं द्वितीयं रूपं कुतो न धत्ते इत्यहो दीधमि
 स्माकमिति भावः। आत्मा मस्मत्कदशी नो दासी नो कथा मातरमपि कथमसावुपेक्षत इत्याहुः। अयेति। अया देवकी मधुपर्कव

तस्मिन् वत्संस्वसखीपुत्रमेनं भरति पुष्पातिमाता यशो दोहेति विमो गदुःखेन हीयेत अतोऽयमेव निर्दिष्टः किमुत तत्सह वराणां देवा
 नां नैषुर्पे नित्यर्थः ॥ ८॥ आह्निदिशि आह्निपूर्वा स परा अत्र रुतस्यो जातासुत रुणी चेतः ॥ अंतर्वतीः सुवते अग्रवीता महदे
 ॥ ९॥ जारधर्मी व्ययमतिरुद्ध इत्याहुः ॥ पूर्वी सुप्रवर्प रिग्हीता सुप्रवती पुविषये आह्नि आसमेतात्किरोतीति सर्वप्रकारेण
 विमो गदुःखदरत्यर्थः ॥ अवरः अवरसुत रुणी पुति मित्रभूतासु अनुरुत अनुरुध्व तइत्यनुत तासामनुरोधं करोति ताः परितः
 ज्यम्भस्मान्तिनायातीत्यर्थः ॥ कीदृशी सुसद्यो जातासु कुञ्जादेषो हि जरताः कंसदास्यः स्वामिद्रोहिण्यः कंसस्य अनुलेयनं किं वि
 दत्वा सद्यस्तस्य कज्यम्भजाताः वयं त्वंतर्वतीः अंतर्नित्यमेनमेव ध्यायं त्य अग्रवीता अनन्यगामित्यः लज्जा जव निका मुमुक्षु
 स्वपतिपुत्रा दीनवगरा व्यप्रकाशमेव एतं प्रत्यभिस्तताः सेकशरणाः तादृशी रस्मान् सुवते हि नस्ति सुवत इत्यात्मनेपदेनास्मादिना
 जत्वं दोष मंगी कुर्वीत्येवं शरणागतो पेहा दोषादपिन विमोतीत्युक्तं ॥ अत्र हेतुभूता तां देवानामिति प्राग्वत् ॥ १॥ ननु उपमात
 र्यशो दं परित्यज्य माहाजननी मानं दयतो मम न दोष इत्यन्यावत्संभरति हेति मातेत्युक्तं मुक्तं ॥ तथा कोमारेका मचारेण
 चरेता वरतोऽपि मोट तायां वर्णाग्रमधर्मी नुरोधात्पूर्वी सुत्नी चरुचिरुचितैवेत्याह्निपूर्वा स्ति तु क्रोऽपि दोषोता सीत्यां का
 तमेव दोषं द्रष्टव्यं ॥ शयुरिति शयुः परस्तादधनु द्विजाता बंधनश्चरति वत्स एकः ॥ मित्रस्य ता वरुणस्य व्रतानि महे ॥ १॥ दिमाता

राम
२५

दुपोर्मीत्रोरपत्यभूतस्त्वं शयुः शेते एव न तु किंचिच्चलति तादृश उक्तानशायी त्वं परस्ता दूतो जातः अथेति प हंत रशं कायां तु निश्चितं ए
 व वत्सो भवान् अबंधतः सेहकारुण्यवंधहीनश्चरति अयं भावः ॥ रामरूपेण सामिगर्भं एव मातरं त्यक्तवाचक रूपेण जातमा
 त्र एवेत्यंतं निरनुकोशो सीति ॥ अहो आश्चर्यं तोतानि सः त्वं मित्रस्य वरुणस्य व्रतानि व्रतफलरूपोसि ॥ ता इति विधेया ये हे व दू
 त्वं मातर्यं पिनिर्दयं त्वां प्राहुं देवाः व्रतानि कुर्वतीत्याश्चर्यमिति भावः ॥ १॥ ॥ दिमातेति दिमाता होता विदये पुसमाल चयं व
 रति हेति वृद्धः ॥ प्ररणानिरण्य वाचो भरेते म ॥ १॥ चतुशक्तयाऽहंवात्से माता पित्रोः से वां कर्तुं संनिधौ वा स्वातुं पुनस्तं दिमाता
 धर्मसंप्रदायप्रवर्तको विदये पुसमाल स्वतंत्रः ईदृशोऽपि अग्रं यस्या इव नं रादि अनुचरति भवान् वृद्धश्च वसुदेवादि
 मुदिप्योदववंशः मूलभूतः हेति हीयेत एवं विपरीतकर्म तोपि भवतः रणानिरमणीयानि कर्माणि रणवाचो रमणीयवाचः कवयो
 मंत्रावा प्रमरंते प्रकर्षण संवित्तेति एतदय्याश्चर्यमित्यर्थः ॥ १॥ ननु शक्तयाऽहंवात्से माता पित्रोः से वां कर्तुं संनिधौ वा स्वातुं न
 समर्थो भवे इदानीं तु तया कर्तुं मनुचितमित्याशंकावात्येऽपि महोति कर्माणि कुर्वत सवकि मय्यरा को नासीदित्याहुः ॥ अरस्येदे
 ति ॥ अरस्येव युध्यतो अंतमस्य प्रतीची नंददो विममा यता अंतर्मतिश्चरति निष्पिधं गोर्मह ॥ १॥ अमिगत्यादिकर्मणि ताभ्य
 ति स्थापती तंतमः उक्तानशायी शिष्यः अमगत्यादिषु एतत्पूर्व कान्मुहानो इत्यतः यद्यद्यत्तस्य शिशोरपि तव अंतर्मुख मध्ये

विमंददृष्टमात्रा-कीदृशंप्रतीचीनंप्रतीचिभंवात्तच्छरीरेवस्थितंनंतुदृष्टिरावपरावृत्तनयनरश्मिर्वह्निं स दृष्टमित्यर्थः॥ आ-
 यत्तत्राभिमुख्येन प्रविशतीत्यामत्तुयास्तामन्युपसंहृतंतेनजगदुत्पत्तिलपाधिष्ठानत्वंस्वतंत्रत्वंवतववासेप्यासीदित्यु-
 क्तंकीदृशस्यप्रस-रामादेरिवबुध्यतःप्रहरतःप्रतनादीनिघृतइत्यर्थः॥पतस्तमेवविद्योतस्तपिगोमंतिर्निधिधंयथास्याज्ञ-
 याचरति।गोस्तत्त्वमस्यादिवाचःसंबंधिनीमतिःब्रह्मविद्यारवाचोवृत्तिःनिःसेधतिर्गत्यर्थःअवगीतरहितंयथास्यादयाप्र-
 चरंति।वृत्तिविषयत्वेप्येवंविधइतिशृंगग्राहिकयागृहीतुंशक्यतेफलात्मत्वेनतद्वाप्यत्वाभावादित्यर्थःतत्त्वापरमपुरुषार्थम्
 तमपिअपहरतांदेवानामितिप्राग्वत्॥१५॥एवंपिलम्पापिअकूतोपालंभपूर्वकंस्वस्यकृतार्थः॥तत्त्वापरमपुरुषार्थम्
 तिमिवेतिपलितोदृतआस्तंमहांशुरतिरोवनेनावप्रविधिद्विभेदोविचष्टेमह॥१३॥पलितोजरदोष्यपुक्तकारीत्योक्तं
 तोऽकूरोनिवेदेतिभृशंहेगेनगच्छतीत्यर्थःआसितिगम्यमानादिकप्रदर्शने-एवमपियमयंतयतिसोऽस्माकंमंतश्चरतिरोवने
 नदीप्यमानेनस्वरूपेणमहान्सर्वोत्कृष्टःअतएववसुंशिवत्सवत्सपरूपासीविभ्रदयमेवमोऽस्मान्कर्त्रादिधर्मकान्अभि-
 अभितःनिचष्टेष्यतिप्रकाशयति।अतोयमप्येवंकृतितायाःस्मृत्याऽविअस्मदीयंदृष्टसुरवसुप्रहरतांदेवानामित्यादिप्रा-
 ग्वत्॥१३॥॥तदेवंपदेसुरवसुयस्यसंतिविस्तुरिति।विस्तुर्गीवाःपरमंपातिपायःप्रियाधामान्यमृतादधानः।अग्रिष्टाविष्ठाभुवना राम-
 २६

निवेदमहे-॥१४॥विस्तुःकृष्णरूपीगोपाःपालकोऽस्माकंपरमंपावनंपायोयामुवंजलंकालियविषद्विषितंपातिकाालियनिरसेन
 ररुतिनिदीपं करोति।इदंचेहिकसमस्तदुःखहन्पमर्दीपलकुरांप्रियाप्रियाशिधामानिरम्याशिक्तानानिअमृताअमृतानि
 ब्रह्मलोकादीनिदधानःसशरीरएवधत्तेइतिदधानःअतुर्दशभुवनानामाश्रयइत्यर्थः।अग्रिष्टाविष्ठाभुवनानिवेदतानिचस-
 र्वाशिधामानिअग्रिरस्माकंविज्ञानधातुर्वदातोऽनेकब्रह्मांडवीजगर्भमेहाफलस्थानीयंसमस्तदृष्टदुःखनिवारणंभवंतमप-
 हरतांदेवानामितिप्राग्वत्।अत्रयोमांयश्यंतिसर्वत्रेत्यादिशास्त्रोक्तंभिन्नेष्वभेदानुसंधानंकेवल्यस्यवहितंभेदस्यप्रत्यक्षा-
 दभेदस्यवाहार्यत्वात्।अभिन्नेष्वभेदकल्पनेकेवल्यस्याभेदप्रत्ययाधीनस्यसन्निहिततरं।संसारहेतोर्भेदज्ञानस्यचास्मिन्निप्रकर्षो-
 स्तीति।एतदेवसर्वंमपिप्रशयतीतिशास्त्रप्रसिद्धमस्माकमेवइतिभावः॥१४॥॥अहोआश्चर्यंगधतोःरामकृष्णयोर्मोहभ्यामपि
 निवारणंनकृतमित्याहुः॥नानेति।नानावक्रातेयस्याश्वप्रंथितयोरन्यद्वेचतेकृष्णमन्यतःश्यावीचमंतुयोग्यदामबंधरूपीवस्व-
 स्वसारोमह॥१५॥श्यावीकृष्णवरापिशोदाअरुणीअरुणारोहिणीएतेउभेस्वसारोमगिन्यावपियतःपम्मा।स्वननियंतुयोग्य-
 दामबंधनादिनावप्रविबुधीरामकृष्णशरीरेवद्वस्तुंदांसानानाद्यकुचकातेविहिसपत्न्यो।अन्यतराऽपिस्वंपुरुषमहंनेप-
 यामीतिआत्रहंकरोतिवेदुभयोरप्यत्रावस्थानंभवेदितिभावः।ज्योःस्वस्त्रोर्मध्येएकस्याःपशोदायाःअन्यतरकंकलंबुःरो

वनेपरिषोषादन्यदेकं वपुः अकृत्तंगोरंरकस्यारोहिरयाशोवते अतस्तपोरपिस्त्रेद्विद्वेदंकारयतां देवानां महदेकमसुरत्वं ॥१५॥
 मातेति। माता च यत्र दुहिता च धेनुः सवर्द्धुर्धेनोऽप्येते स्मभीवी क्रतुस्य ते सदसी ले अंतर्म हदे ॥१६॥ यत्र यस्मिन्वपुर्द्धुं ये सन्निहिते सति मा
 ता च यत्र दुहिता च धेनुः सवर्द्धुर्धेनोऽप्येते गोस्तेऽभेऽपि धेनुदोग्ध्यावेव भवतः न तु मातुर्न रार्तत्वमदोग्ध्री त्वं वाग्यातीत्यर्थः ॥ स
 र्वर्द्धुं ये हीरप्रदे इति मयते। धापयेते लोकान्त्सं पालयतः ॥ समीचीनो गधुरागमनुध्वोः ॥ सवरिति स्लेष्टेषु हीरनामेति प्राञ्च। स
 गर्भयानामेति तु प्रसिद्धं तेऽथवा तेने गर्भधास्यादद्यामपि हीरप्रदे इति गम्यते। धापयेते लोकान्त्सं पालयतः ॥ समीचीनो गधु
 रागमनुकृते। तत्र माता दुहितेति वजात्यभिप्रायेणैकवचनेनेऽभेऽपि क्रतुस्य वेदस्य सदसी वसदसि अधिष्ठानेऽपि कस्मादेव व्रत
 शि अंतः स्थिते इति शेषः ॥ अत एव ईले सौमि। अप्येमावः ॥ कस्माभिधातानां गवादीनां जरादिनां जरादिकं नासीत् अतः परंतदि
 योगे तत्रा सा दुर्वीरमिति। व्रजस्योत्कर्षमसहमानां गोदुहां देवानां निर्विप्राग्वत् ॥१६॥ ॥ अत्यस्या इति। अत्यस्यायत्सरिहतीमि
 माय कयामुवाचिदधेधेनु रुधः ॥ अतस्य सा यय सा पि च ते लामहः ॥१७॥ अत्यस्याः धेनोः वत्सरिहंती लिहंती का धेनुः ऊधः हीरप्र
 यं निदधे प्रसूतिनं धत्तवती ॥ न कापीत्यर्थः ॥ अपि वा कयामुवाचिमायमिति वती सं ऊधः भूपर्धं ते कदे शे क्विनाया क्विदविदे
 शकाले वा इदं न जातमित्यर्थः ॥ व्रजे तु वत्सेषु वत्सेषु वत्सरा तृतेषु मायायाः वत्सेऽपि कृत्तं लिहंती वै स कीपिधेतुः मुवासेमि तं राम २७

ऊधो निदधे वात्सत्यातिशयादिति भावः ॥ सौ ईला ऊधस्वती धेनुः क्रतुस्य सत्यस्य संबधिता पवसा सा ह्यहं स्नानंदरसात्तु केन हीरेण
 अपि न्वता ॥ अतर्पयात् ॥ व्रजसंजनेता दृशं व्रजसात्मनोऽप्यनयतां देवानां महदेकमसुरत्वं ॥१७॥ ॥ पद्येति पद्यावत्ते पुरुषा वपुः पृथ
 तित्स्थोऽपि रिरिहाणा ॥ क्रतुस्य स अपि चरामिविद्वान्मह ॥१८॥ पद्याय तं अमिसारिणीमि रमिसर्तुं योग्याते तव मूर्तिरुर्ध्वी सर्व
 संसारवहिर्भूता अपि परं जना र्थं पुरुषा पुरुषा वरुणि रूपाणि येषां तानि अतिसुंदराणि वत्सेषु वत्सेषु राशि वत्से। यावत्तोऽमि
 सारि रायसा वंति रूपाणि धत्ते इत्यर्थः ॥ ताम्येन्या च मूर्तिरुर्ध्वी अमिसारिणी ॥ मरस्य दामध्ये न स्वेऽस्ति ता रासकीडा प्रसंगे इत्यर्थः ॥
 कीदृशानि वपुः पित्र विरेदि हाणा श्री नृप्रदेशान् अवतीति अविः पार्थिवं पुरोभागं चेति प्रयं प्रकाशयंती दृष्टिः तां रिरिहाणा ले
 लिहा नात्रिप्यपि प्रदेशे शुद्धित्वा य संतीत्यर्थः ॥ रासमंडले हिरेकै कस्याः गोपिकायाः पार्थिवं कस्ममूर्तिं दयं रका चमधे सर्वा
 सांसाधारोति प्रदेशत्रयस्या कस्मामूर्तिः प्रदेशत्रयगामिनी दृष्टिं सर्वात्मना य सति। ततो न्यद्गोचरं किमपि न भवतीत्यर्थः ॥
 यत एव रूपाणि वत्से तत्र क्रतुस्य वेदस्य जो देवी सद्य अपिष्ठानं समर्पणस्थानं वा परं व्रजहं विद्वान्विचरामिवि शेषे राजा
 नासि विद्वानिति कस्मादात्माभिमानात्स्त्री भावे विस्मृतवती गोपी आत्मानं पुल्लिङ्गेन विशिनष्टि। यद्यप्येवं तथाऽपि देवा
 नां महदसुरत्वं अस्मदुत्कर्षी सहत्वात् ॥१८॥ पदे इवेति। पदे इव निहिते दस्ते अंतस्तयोरन्यघुमान्यविरन्यत् ॥ सा श्रीचीनापण्या

इसाविष्णुची मरु. ११॥ अस्यामेव रासकी जयो सर्वांगी. परित्यज्य एको गृहीत्वा किंचिद्गन्तवान् भगवान् तां च श्रीतामा
लसत्कंधे समारोपितवान् ततस्तामपि गर्वितो परित्यज्य गतवानिति स्मर्यते। तत्रेतराणि गवन्तं मृगयन्त्यो वदन्ति। पदे इवेति।
पदे गमनस्य च के पां सुपुस्पष्टी भूते द्वित्वात् द्वयोः परित्यज्य मके दृश्यते इति शेषः। कीदृशे ते दस्मे कीडा गृह रूपे वने अंतर्भा
न मध्ये निहिते स्थापिते। तयोर्दयोः यद्दयोर्मध्ये अत्यदेकं पदं गुत्वं गुत्वं जातं तेनानुमीयते यामसो नीतवा ह्यमसो संकेधे आ
रोपितवाविति। अतएवात्यत्र पदं आदिः सुस्पष्टं भारवत्वात् अतः साधन्या या कृत्वा सध्रीचीना सहगामिनी यतः पथ्याप
थोऽनयेता। कृत्वा मार्गं दस्मद्वयं न पभृष्टा। एवं भूताः पिसाकस्ते तत्त्वक्रामती विष्वा विष्वा कृत्वा ततोऽवतिष्ठन्त्यमन्वेष्टुं
गच्छतीति विष्वाचीदस इति शेषः। अतरेकस्य। अत्युत्कर्षमसहमानां देवानामिति भाग्यत्। ११॥ आधेन वदति। आधेन
वोधुनयंतामपि मयीः सवर्द्धुषाः शशया अग्रदुग्धाः। नव्या नव्या युवतयो भवन्ती महे ११॥ येषां देवानां मस्मात्सु महदेकमसुरत्वम
सुरत्वमस्ति ता नृधेनवः आधुनयंता आसमंतात् कंयपंतो कस्य वियोगात् राधेनर्द्धुषाः पिते यो कं पोभयात्। एता उदी ह्यवाते
दयो कुर्वन्ति ति भावः कीदृश्यः। अशिष्वाः अवालाः सवर्द्धुषा इति पूर्ववत् शशयाः यो देवानां कल्पारो निमित्ते शो रते ताः श
शयाः दशविधहविः प्रदाने न देवोत्सर्गं यत्पु इत्यर्थः। अग्रदुग्धदोहाः निःसाराः अतद्विधा इत्यर्थः। नव्याः नव्याः स्तूत्याः स्तूत्याः पुव

राम.
२८

तयश्च भवन्तीः भवत्यः अत्यंतं युरावतीः उपकारकाश्च धेनुर्द्विषंतो देवाः कृतघ्नत्वमया द्वा उदिजंतामित्यर्थः। ११॥ योऽस्माकं व
ल्लभः स एवास्मात्सुप्रति कृलो जातः देवास्तदेकाकाराः सर्वा अस्मदिंद्रियवृत्तीः पश्यन्तोऽपिनतमस्मदर्थे प्रार्थयन्ते इत्येतावन्ते
यो पालभ्यन्तेऽस्माभि रित्याहुः। यदन्यास्विति। यदन्या सुवृषभोरो रवीति सो अयस्मिन्नेष निदधातिरेतः। सहि रूपा वा नृभगः स
राजामहः ११॥ यतयः वृषभो महावृष न्या सुवृष संतीषु गोधिवास्मात्सुरो रवीति मुरली वादनादिना शब्दं करोति तेनास्मान्नरत्पुत्र
रवीः करोति स एवास्मान्निहाय अयस्मिन्नेष्वेस्त्री कंदे वेरेतो निदधाति अन्त्याभ्योरतिं प्रयच्छति तेन प्रभुरावन्ति तावयं कमत्यं रा
रतां व्रजे महि यतः स एव ह्यपावा नृचंद्रः स एव भगः सूर्यः स एव च सर्वा सां प्रजा नां राजा स्वतंत्रस्तस्मात्तदवयवभूतो सत्यरिसत्त्व
त्रिनो देवाने वो पालभा महे इत्यर्थः। ११॥ यस्मादयं स्वतंत्रस्तस्मादेन मनुकृत्यितुं अस्मैव गुणान्कीर्तयाम इत्याहुः। वीरस्येति वी
रस्य तु स्यं जनासः प्रनुवो चाम विदुरस्य देवाः। योत्सायुक्ताः पंचपंचावहंति महः १२॥ अस्य वीरस्य तु निश्चितं स्वस्यं शोभनाम्यत्वं
इत्युपलक्षणां शोभनायुधत्वादः भोजनासः प्रकर्षणानु निश्चितं किं वो चाम काः स्माकं शक्तिरस्ताया शयः। किंतर्हि अयमस्तूत्य
एवनेत्याहुः। अस्य उने देवाः विदुः ननु वयं तत्त्वतो विद्म इत्यर्थः। यत एनं चोटा युक्ताः पंचपंचावहंति। पंचपंचपंचविंशतिः सं
ख्याभिस्ततो क्रात्तसहिताः तत्वाभिस्तानि नो देवाः योटा यद्भिः प्रकारैर्पुक्ताः रथिरथ सायधिप्रग्रहहयगोचर्यरूपेण वक्ताः संतः एते

साक्षिणं आवहन्ति तं विषये देवं प्रापयन्ति । तथा च अतिः । आत्मानं रथिने विद्विषा रीरं रथमेव तु । बुद्धिं तु सारथिं विदिमन्तः प्रग्रह
मेव वा । इन्द्रियाणि हाना दुर्विषयं संपुगो चरात् । आत्मेन्द्रियमनोपुक्ते मोक्षे ता दुर्मनीषिण इति । आत्मादि मोक्षं ता नानिष्यः संवे
धं दर्शयति । एवमेतं विद्वांसो देवाः अस्मभ्यमप्येतद्विज्ञानं न प्रयच्छन्ति । महरित्यादि प्रवृत्तम् ॥ १२ ॥ देवानामपि भगवज्ज्ञानं दातुं शक्ति
र्नास्तीत्याशं वा दुः । देव इति । देवस्तथा सविता विष्णु रूपः पुष्य प्रजाः पुरुषा ज्ञाना । इमां विष्णु वना न्यस्य महः ॥ १३ ॥ अस्य
संबंधी एको देवस्तथा सविता जज्ञानं पुष्य सवक ती अत एव विष्णु रूपः पुरुषा वदन् प्रकारेण प्रजाः भौतिकीः । इमां इमानि विष्णु सर्वा
णि चतुर्दश भुवनानि च जज्ञानं पुष्य च । यस्मादेक एव देवोऽस्य श्लो यम स्यादयं वभूत ईदृक्कर्मा किमुत सर्वं यद्यनुयहं कुर्युस्तदात
ज्ञानं सुलभमेव स्यादतो निरनुग्रहाणां देवानां महदेक उमसुरत्वं ॥ १४ ॥ दिव्यदृष्ट्या पश्यन्त्यो भाविनाः पिकर्मणा भगवंतं स्तुतोपा
लभन्ते । मही इति । मही इति । मही समैर द्रव्या समीचीनं तेन अस्ववसुना नष्टेष्टोऽप्युत्तरीरे विंदमानो वसुनि महः ॥ १५ ॥ मही महस्यो च
न्या च यो कौरव पांडव सेने समीचीनो न संमुखे समैर तस्य कप्रे रितवान् तेन मे अपि अस्ववसुना बलेन नष्टेष्टे प्रवर्तितो । एवं
सर्वं बालकोऽप्ययं वीरः वसुनि संग्रामे जयलब्ध्वा निधनानि विंदमानो लभमानः मृतेषु त इति महदाश्चर्यं मभिन्नेऽपि मेदं कल्पय
तां देवानामित्यादि प्रवृत्तम् ॥ १४ ॥ इमां च नः पृथिवीं विष्णुधाया उपहेति हितमित्रो न राजा । पुरः सदः शर्म सदोत्तवीरामहः

॥ १५ ॥ इमां पृथिवीं विष्णुधाया स्तोदितं यार्थं प्रथमा बहुभरा कंती च नोऽस्माकंधारयित्री उपहेति उपेतपा
लपति हितमित्रो न हत इव च मित्रमिव च राजारंजकः हितः श्रेयोधी पुराय प्रवर्तनेन मित्रे । दुःखात् तत्राण कृतभारपहरणे
ति विवेकः । पद्यपि रयलनिग्रहः प्रयोजनं तेन अपि सुकृतेन वत्तेव तथाऽपि शर्म सदः कुशलार्थं मीदंतः समास्तवाः परकल्याणकारि
णो वृत्तलोके पुरः सदः ब्रह्म समीपस्थापिनः ननु वीराः मृता अपि किमुती जीवंत इत्यर्थः । तेनास्मद्वा रा जं फलमुपेक्ष्य सर्वकार्ये
नुनिग्रहे कस्यो जयतां देवानामित्यादि प्रवृत्तम् ॥ १५ ॥ निधिधरी पिति । निधिधरी स आश्वीरुता पौरयित इन्द्र पृथिवी विभर्ति ।
सखायसेवामाजः स्याम महदेवानां मसुरत्वमेकं ॥ १६ ॥ निःषिद्धरीः निष्पयेन गत्वाः विधुगता वित्यस्मात् करणोऽप्यधीरो य
धय अतेनैव तथारथिधनं च तेनैव स्वभूते हे इन्द्र पृथिवी विभर्ति यत्किंचिदपि धीधारयति तत्सर्वं तदीयमेवा तत्सं वसुनि ज
यसीत्येतदपुक्ते । अथापि यत्किंचिदद्याजेनास्मात्पुजसितं हि यत्तुभ्यं प्रायैषामस्तदस्मभ्यं देहीत्याशयेनाहुः । सखाय इति तेन वनि
त्यसिद्धेश्वरस्योपासनादेः सर्वं प्राप्ता वं सखायः तं यथा यथा सते तथैव प्रेत्य भवतीति श्रुतेस्तस्मात् रूपप्राप्त्या निरस्तस्त्री
भावाः अत एव सखायस्तव मित्राणि संतः वामं उपासना प्रलभेयं भजंति तेनामभाजः स्याम भवेमभिगमादुसा म्यलिंगादे
ति शास्त्रां सखाये नवयमपित्व हस्तस्य संकल्यायेष्वयं मनुभवे मत्तत्र च देवानां मसुरत्वमेकं महद्दिप्रकरमस्ति तत्रिवारो न

स्मोत्तं ज्ञाहीति भावः। एवं च केवल्यपेक्षमाणे घातुनादिकृता सख्यात्मिका भक्तिरेव श्रेयसीति दर्शितं। १६॥ अथ रामकृष्णवा
दायमयुसंगच्छताऽकुरेणस्नानकाले यमुनायां जाते भगवद्दर्शनं आत्मनः कीर्तते। सप्तमे इति। सप्तमे सप्तशक्ति न एकमेका
तादृशः। यमुनायामधिगतमुद्राधोगमं मृजे निराधो धम्यं मृजे। १७॥ सप्तसप्तसंख्याः एकोनपंचाशन्वरुतः प्राणायामदेवताः
अथ मर्षणकाले प्रसन्नाः संतः एकमेका एकमेकं सुयोऽदेशः प्रत्येकमित्यर्थः। शताशतानि ऐश्वर्या शिशते मे श्रुयं भवतीति या
स्तः। १८॥ दत्तवंतः यतः श्रुतिश्रुतं सर्वापेक्षमा उपरि श्रुतं वेदादिकलितं राधो विनं एषास्य परमा संपदितुपनिषत्त सिद्धं भूम
संज्ञं ब्रह्मलोके च रामकृष्णवेपं यमुनायां अथ मर्षणकाले मृजे मृगयेष्यामीत्यर्थः। ते देवराधः उत अर्धं आकाशगव्यं गोषु
सूर्यरश्मिषु स्थितं सूर्यमंडलेऽपीत्यर्थः। तत्राः विसर्गोपस्थानकाले मृजे तदेव वराधः अथ अथ वा स्वरये स्थितं निनिहीनेषु
जे। अत्र ऊर्ध्वदर्शनं पुराणेषु तां। एकस्मिन् राधसो दर्शनेन सर्वं फलामि अस्त्विति। १९॥ अत्र रजव्यं षड्भूतं मेवं दशयितीति।
विस्तारिति। विस्तारं कंयः। २०॥ विस्तो वीर्यं शिरीर्यं पदितं पुत्रं कामं बहुलं पाशान्यो येनावयवामि प्राये। वाचवाचकयोरेमे
दातृत्वं प्रतिपादकं शब्दं प्रायो वं प्रोक्तवानस्मि। तमेव दर्शयति। यो विस्तुः कं पार्थिवानि जांसि च विममो कमिति ये मनमात्रे निःस
रं अतो विभक्तिस्वर एवात्र शिष्टं सगुहं। पृथिवी देवता ये योता नि पार्थिवानि बहुलं प्रजायंते तलमिति पृथिवी यीज पुद्गलं

राम-
३०

वति। रं जयंति इष्टप्रदानेनेति रं जांसि रं जकानि विममेण दितवाच। एकीकृतेति शेषः। यश्च यथा वृत्तप्रमाता उत्रं उच्छेत्तरं सधसं
स्थानं अधिष्ठानं अस्तमायत्। संमितवाचतेन तत्वात्मानः स्मृताः स्पर्शमकारः पुरुषो यत इति स्मृतेर्मकारमप्यत्रावरुद्वी
वरवं कारलकार्यकारे प्रकृतेषु ईकार सुदरति। त्रेधा विचक्रमाण उरुगाय इति। अस्मिन्नेव मातृकारूपे जगदंडे त्रेधा वि
चक्रमाणाः त्रीन्वराणि च अत्रादृशान् तं घयन् चतुर्थ उरुगायो दीर्घतयामी यत ईकार सद्रूपोपमित्यर्थः। अत्र यद्यपि
उच्चारकमेणामकारपरत ईकारो दृश्यते तथापि मकारस्यैव उत्रमिति विशेषणं ततः पूर्वत्वं तेन ककारत्नकार ईकारम
कारसंघातात्मकं कामवीजमुद्भूतं भवति। २१॥ प्रतदिति। प्रतद्विस्तुः स्त-या॥ २२॥ विस्तुः वीर्यं कामवीजं न सह उच्चारितं तत्तदं
प्रस्तवते प्रकर्षणोत्थोति। तत्किं। यस्य वाचोर्धः मृगो न भीमः कुचोरा गिरिष्ठा इति। यथा भीमो भयं करो मृगः सिंहस्तद्वदुष्टा
न्मर्दयन्ति त्यर्थः। कुचरः कोष्ठयि व्यां मृतपर्वः भुविकृता वतारः कुचतारो वेदा दीर्घमुरली रवं कुचोरा वा। गिरिष्ठाः गिरो
गोवर्धनेति च तीति तादृशः तेन कृत्स्न इति पदं लक्ष्यते यद्यपि गिरिष्ठत्वं रुद्रस्य न सिंहस्य वा सितं तथापि तयो वीर्यं साहं व
भावाच्चात्र प्रहसो युज्यते। यस्य विस्तो वमि नावतारे उरुषु महत्तत्रिषु विक्रमेषु पादविह्वेषु विद्या भुवनानि च तदंशलो
काः अधिष्ठयंति संक्षिप्यंते। तावन्मध्येऽधिवसंतीति वा। २३॥ चतुर्थी नमः शब्दादुद्गति। प्रविस्तुव इति। यमेतु भिगा २३॥ तमे

गिरिष्ठा य विष्णवेण्यं सर्वप्रसवहं मंममनुतेः तेनेति मन्महदयं प्रैतु प्रकर्षराग कृतु। अत्र हृदयमिति नमः सादृश्यते। तसं
 योगात्तु विष्णव इति द्वितीयास्ताने चतुर्थी अनुकरणाच्च कलशद्या यत्तुर्थायास्ताने न कलसाय नम इत्युक्तं तं भवसि। गि
 रिकृते गोवर्धननाथाया उरुगायाय महाकीर्तये वृक्षे अभिमतफलवर्षुकाया यो विष्णुः इदं दीर्घमहत् वाच्यं वाचकं च
 कंच प्रयत्नं प्रकर्षेणानि गृहीतं सत्स धर्त्यं जना नो विद्या नो वास्तानं भुवनं कोशं वा ज्ञेयं च एको विम मेत्रि मिरित्येभिः। त्रिभि
 रवयदेः प्रक्रमेः क्ली कलसाय नम इत्येते की विभमेपरिमितवान्। तस्मै मन्महदिति संवेधः। अस्मै वमंत्रस्य माहात्म्यं आस्यजानं
 तो यथा मन्महदयं प्रविष्टयो राम कलसो नाम विदिव कृते संतैर्नैः कथ्यत इति मुक्तिको मेरय मुपास्य ३॥ इति स्तोत्रं तमे
 त्र मागव तमाख्यामा मङ्गरकांडस्तृतीयः॥ अथ मन्महदयं प्रविष्टयो राम कलसो रत्नकमालाकारादि बुनिग्रहानुग्रहादिकमा
 ह। पुवमिति। पुवं वस्त्राः ॥ १॥ भो मित्रावरुणो पूर्वयस्मि मो अंतर्मी मिस्रनात्मानो यो देवानां नमधारक एवेति सर्वदेवतानाम
 भिस्तयो रभिधेयत्वस्य प्रागे व दर्शितत्वात्। पुवं पुवां वस्त्राणि परकीयानि पीवसा वलेन वसायेत्यांतं तुं द्यादयः। कंसस्य
 रत्नकं हत्वा तदीयानि वासांसि बलाद्गृहीतवन्ताविति प्रसिद्धं। तथा पुवोः पुवयोः मंत्रवः मानयितारः सर्गाः सृजंति दिव्यं स
 ग बुले पनादीति सर्गाः मालाकारकुब्जादयः अक्षिद्राः रत्नजाता इति शेषः। आत्मलाभादेव हि रत्नं त्वं भवति नायपेति ते कृत

राम.
३१

कल्पा जाता इत्यर्थः। तथा विष्णोः ककार उदये कं द्याव कारमिति संहितायां द्रुसत्वं विष्णु कृतेनेति सर्वाणि अनन्तानि आत्मनि गोपतं
 द्रुमितलपुत्रे कंसे च यादवत्वं मत्स्यमंतं गजादिषु च भयं करत्वं मित्येता नि अवातिरन्ते ती र्णी वंतौ। तथा कृते न स्वीयेन स
 त्येन यादवत्वेर सचेये संगतवंतौ। गोयत्नमविहायेतरां श्रान्तप्रधाना विहतवं तावित्यर्थः॥ २॥ तत्र कंसवधप्रकारमा
 ह। इंद्र इति। इंद्रो विष्णोर्दीर्घैः ३ यत्त्वमान उभयो यत्रो रोदसी महित्वा। उरंदरो दृत्रहा धत्सुषेराः संगभ्या न आभराभूरिपम्बः॥ ३॥
 इंद्रः विष्णोः कृतेः वीर्यवलेः पत्यमानः यत्तु अर्थात्तम वा दधः पातितस्य कंसस्योपरीति पुराणा लभ्यते महित्वा माहात्म्येन
 गुरुत्वेन उभे रोदसी वा वायुव्योः आय प्रौ प्ररितवा नृत्रै लोकास्पृशं तर्गतस्य भारं हि प्रवानित्यर्थः। अतएव पुरं पारी रं दारयती
 ति पुरंदरः शत्रुपारी रविदारकः ततएव दृत्रहा धर्मपिधातुः कंसस्य हंता। धत्सुर्विष्णुपालनरुमासेना समूहो यस्य स धत्सुषेराः
 एवं भूत इंद्रः परमेश्वरत्वं महाविक्रमोभूरिपम्बः वक्रचक्रयुगप्रायान् असुरसंगभ्य संगत्य निगतेत्यर्थः। तः अस्मात् आभरसा
 कत्येन पालया ॥ ४॥ अथ मंमासमाना मिति मंत्रे प्रागुदाहृतं राजराज्यप्रार्थनं तदधुना प्राकादयः कलसाय संपादयंतीत्याह।
 मशक्तमिति। यः पुः॥ ३॥ द्वितीयाः प्रथमार्थः। राजाधिवतिः नृराणां मध्ये यशस्करो वभं व। महायोय शस्करः बलवान् यमुत्तवा
 नृसराजाधिवतिर्विश्ववर्षः॥ स एव संकीर्णनागाश्च पतिः स नृनराणां सततं सुमेगल्यं दीर्घमायुश्च दत्तवान्॥ ३॥ यो धर्मेति।

मोक्षती भुवनानां यत्स्वराणां मयी व्याश्रये इना मानि गुह्याः सकविः काव्यापुरुषं पृथोरिव पुष्पति न भंता मन्त्रके समे ॥ ४॥ यो विस्म
 भुवनानां भूरादीनां यत्स्वराणां मयी व्याश्रये इना मानि गुह्याः सकविः काव्यापुरुषं यत्स्वराणां गवां अपी व्या अपी व्या नि
 रम्यारित ननु राविशेष कृतानि नामानि वेदना नीते गुह्यानि यथोक्तं भारते मय भान पि जानामि सम्यक् प्राजितल कृणा नये
 षां प्रमुखा प्रायः अपि वंधा प्रसूयते इत्येवं गवामपि गोप्यानि नामानि संतीत्यर्थः सकविः सर्वतः काव्याकाव्यं कवीनां स्तुतं
 पुरुषं कविधंरुपं पुष्पति आद्यमपुष्टं वकरोति तत्र दृष्टान्तः घोरिवेति यथा पुष्पादेवोः प्रतियजमानं रूपमेदावृत्तत्वापु गप
 दनेकाच यज्ञानां च तितद्वदित्यर्थः न भंता मिति प्राग्वत् ॥ ४॥ यस्मिन् चिन्धानि काव्येति मंत्रः प्राग्व्यातः तदनंतरं मंत्रं व्याकुर्मः
 य आत्ति ति य आस्तु त्क आशये विद्या जातायेषां परिधामानि मन्त्राद्वरुणास्प पुरोगये विष्णवे वा अनुव्रतं न भं ॥ ५॥ अतो
 रतेऽस्मिन् चित्पादायोगं हं तत्र यः आसु गृहीत्वा पुत्रासां समीपे त्रक्तः अतस्ति स तं गच्छति विद्यते इत्युक्तः युगपत्सर्वसुस
 त्रिहितो योगेन तथा एषां संनिहितानां भ्रात्रादीनां विद्या सर्वाणि जातानि जन्ममात्राणि स्वभूतावि सर्वेषां तसर्वका मादित्यर्थः
 वरुणास्यार्थं पतेः गये प्राणा वै गया इति श्रुतेः प्राणा भूते गृहे समुद्रे पुरोदेशे पश्चिमसमुद्रस्य पूर्वस्यां दिशि समीपे द्वारकाया
 मित्यर्थः ॥ धामानि स्त्रीणां बंधुतां च परितः मन्त्रात् अतिशयेन य राम्याति सर्वेषां गृहकृत्य विचारय ज्ञातो तत्र दृष्टान्तः यथा वि

राम.
३२

ष्णदेवोः अनुव्रतं प्रतिव्रतं सर्वेषां पजमानां गृहं प्रतीत्यर्थः यो योगेन प्रतिगृहमाप्ते तदीयानामस्माकं न भंता मन्त्रके समे ॥ ५॥ अथा
 स्पस्त्रीणां मेष्पुं वर्णयति पारिजातहरणो नारदवाक्यं अपि वृष्णेति अपि वृष्णपुराणवद्व्रतं ते रिवगुप्यितमो जो दासस्य दंभया व
 सिंद्रे राविभजे मदि न भंता मः ॥ ६॥ हे भगवन् गुप्यितं पुष्पितं पारिजातं दुमंत्रत ते रिवगुप्यितमो जो दासस्य दंभया वयं तदस्य सं
 वलतायाः सकाशात् पुष्पगुह्यमिव दिवः सकाशादपि वृष्णः आच्छिंधि पुराणवत् विस्मृतं अदिति पुत्रत्वेनेदं प्राणहारो भूतेत्यर्थः
 दासस्य चिह्नकर्तुं रिंदे म्म श्रुतः सामर्थ्यं दंभयनाशय वयं कषयः तत्र प्रसिद्धं अस्य बुद्धिस्तस्य अनेन कश्यपेन पित्रा संभूतं संवि
 तं पारिजाताख्यं वसुध नंदं देवासां धं तव विभजे महि विभागं करिष्यामः ॥ ऐरावताक्षीना मुपभोगं इंद्रादयः कुर्वन्त पारिजातं त्वदी
 य मंशं क्षययिष्याम इत्यर्थः ॥ एतेन पारिजातहरणं शक्रमदंभं गच्छेत् प्रोक्तः न भंता मिति प्राग्वत् ॥ ६॥ तदेवं संनिहितानां मनोरथपूर
 णां कृतं देशांतरस्थाना मपि तत्कृतमित्याहा वासपत्नी वेति द्रौपदी वाक्यमिदं वासपत्नी ववेधसस्तनः कदा नृदं वच सो बुवो धः
 असंज्ञात्पाधियारयि सुवीरं द्रौपदी अर्की नुहीत वाजी ॥ ७॥ हे वेधस इन्द्र हारोऽपि वरमेष्ट रत्यनः अस्मान् कोरवसभायां दुःशास
 नो यष्टष्टवस्त्रा इव द्रुतं प्रजायां वस्त्रां त्रैकी सयसी व आकादपसी व ॥ ऊर्ध्वोर्ध्ववस्त्रा पागमे त्राकादितमे वात्मानं यस्यामि नत्वा
 द्वाघमानं तेन वासपत्नी वेत्युपमीयत इत्यर्थः ॥ नः अस्माकं वचसः प्रार्थना वाक्यं हरदे शस्वस्तं कदा बुवो धः बुद्धि वारसि आहीति वाको
 द्वारणास्त्रो वना रो कृतवानसीत्यर्थः ॥ किं वा असंग्रहं रयिरायादिकं धनं सुवीरपरिहितं दारवं पुत्रं च तात्पातलनेन धिया बुद्धि सा

विद्येन च दृष्टः प्रतनाः किं रोगातीति शत्रुसेव्यसंहरा अर्वा नित्यसन्निहितः वाजीवेगवान्तः अस्मान् उहीत अवहरा प्रापित वाचा जयद्रथ
वधादो हि प्रतिज्ञा भंगा दर्जने नाशे पांडवानां गदमे वउक्तिं स्यात् अतो गृहस्य संरक्षणांतं ये वक्तुं एवमन्यदपि हे यो ॥ १॥ अ
ग्रिप्रसादात्स्वयमुपनेत्यस्युपाधिकमेव भगवंतं सौमित्रो यद्येवः मावो अग्रइति मानो अग्रे वीरते परादादुर्वाससेमतये मावो अ
स्य मानः रुधे मारु सक्ततावो मानो दमे मावन आनु रूपाः ॥ १॥ हे अग्रे नोऽस्मान् अवीरते अदिकांताय अर्जुनादन्यसे स्वयं वस्वा
ले मापरादाः न पराकुत्स दत्तवानसि तथा दुर्वाससे कथं येनेदुर्योधनवचनादकालेऽभ्यागताया यथा ये चतुर्थी तस्य अमतये वि
रोधि दुदयेष्यकालेऽपि गते मां शिष्येः सहितं न भोजयिष्ये तितर्हि स वीरपांडवान् शाये न भस्मी करिष्यामीत्येवं रुपाये अस्मै दु
दिस्था ये नो मादाः मानः रुधे वने सूर्यप्रसादात् रुद्रुः खायापिनः मादाः मारु से भीमार्जुनयोः परोरुंधर्मराजं मां च तद्वते
ब्राह्मणरूपा वरुसे नोऽस्मान् मादाः हे अतावः अते न सत्येन वाति चरतीति तस्य संवोधने हे अनकः देर्घ्यसां हितिकं हे सत्ययुक्ता
तिदमे महे गौरवसभायां नोऽस्मान् मा आनु रूपाः न प्रसत्य तत्तवानसि दुःशासनद्वारा तथा वनेऽपि न यद्रथ दारामान आनु
रूपाः तव तत्र वाधितुमागते पुशुपु रक्षितवानसीत्यर्थः ॥ १॥ अथ हरिवंशोऽयं दं हितो भगवनः समुद्रे सलिल कीटा मनुव
रायति यंत्रः उत्सुद्रादिति ॥ उत्सुद्रा न्मधुमं कुमिरोगात् प्राज्याय प्रतरं दधानः अमी वये मद्यवानो वयं देवमूर्जं मधुमत्स
भरेम ॥ १॥ समुद्रात् कारोदकादपि मधुमांश्च अमृतमयः कर्मिः उदागात् सर्वत उद्धृतः सदसाम्ना ज्ञाय सस्माद् सर्वं राजा विरोजा हरिः

राम
३३

धारो हती वस्वर्गचेरु या स्वस्याधिकं दर्शयतीव ॥ यत्पुतः आसु सामुदीषु अक्षुष्युः इज्यत इज्यत इति यजुर्वेदे अरो भगवान् ५

तस्येदं लीला कर्मसा म्ना जेतसै क हस्य कीडार्थं प्रतरं प्रकर्षे रादधानः स एव समुद्रात्तमूर्मि विपुलतरं कृत्वा धन इत्यर्थः ॥ अमी च
पुरोवर्तिनो मद्यवानः इन्द्रतुल्याः ये देवा संति वयं च मानुयाः सर्वे इहे व इषं अन्नं ऊर्जरं संवमधुमत अमृतत्वा दुमतं संभरेम विहा
रे स्वी कुर्मः स्वार्थमीप्सु रार्थं देति भावः ॥ १॥ एवं समुद्रे कीडता भगवता सलोकं प्रत्यपि गतमित्याह ॥ स समुद्र इति ॥ स समुद्रो
अपी अस्तुरे घामिबरो हतिनियदा सुवजुर्दधे ॥ समाया अर्चिना पदात्तराणां का कमा सह न भंता मन्यके समे ॥ १॥ यो विष्णुना कीडा पु
ष्करिणी कृतः स प्रसिद्धः समुद्रः अपी च्युः रम्यतमः तुरो वेगवान् निदधे स्वयमेव कीडार्थं स्वात्मानं स्थापितवान् स यजुः शीघ्रतः
मायाः अपरिमितस्त्रीपुत्रवंधादिरूपेण दर्शिताः अस्तुरा तर्हि सितवान् ॥ सर्वा सां मायाना मुपसंहारं चकारे त्वर्चः ॥ मायाः प्रत
नावधा दिलीलाः अस्तुरा तर्हि सारितवानिति वा ॥ तत्र हि सा यो हेतु अर्चिना पदेति ॥ अर्चिना पदेन अर्चिरादि मार्ग पर्ववता वा
प देन वे कुंठा परव्यस्ताते न तत्रापयितुमित्यर्थः ॥ ततश्च स्वयमपिता भिमी याभिः सह त्राकं स्वर्गं आरुहत् आरुढवान् ॥ तमेव
कीर्तयतो मम कामक्रोधाघाः समे सर्वे अन्यके कुत्सिताः शत्रवो नाना यो निप्रदत्ता तनभं तां मा भवद्वयंतामित्यर्थः ॥ ततश्च
निर्विघ्ने न वयमपि भगवत्स्वरूपानंदं प्राप्स्याम इति भावः ॥ १॥ १०॥ वाकार्ये व्यासवाल्मीकी पदार्थे मास्क पारिणी ॥ राम
कृष्णकथां भवेत्तं यतो नमनायको ॥ सार्धं शतद्वयमची राम कृष्णकथानुगं ॥ दर्शितं भगवां सेन तुष्यता त्वा तं पतिः ॥
इति श्री मंत्रभाष्यत व्याख्या समुत्ता संहरा संनत ॥ ॥ राम ॥ संवत् १७४४ राम कृष्ण ॥ राम ॥ १॥ ॥

राम
३४

